

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

AKADEMIA SZTABU GENERALNEGO
im. gen. broni K. Świerczewskiego

KATEDRA HISTORII SZTUKI WOJENNEJ

88

ppłk dypl. St. ZAWADZKI

**WOJSKO, SZTUKA WOJENNA
I TEORETYCZNA MYŚL WOJSKOWA
W POLSCE W TYSIĄCLECIU**

Skrypt

Biblioteka Główna
Akademii Obrony Narodowej

S/581

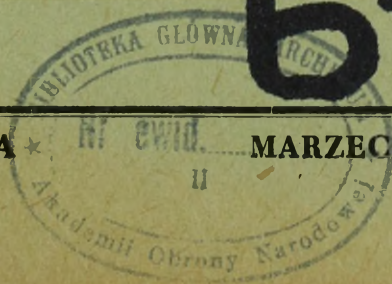
05-000602-005

61130

WARSZAWA

MARZEC

1967

AKADEMIA SZTABU GENERALNEGO

im. gen. broni K. Świerczewskiego

KATEDRA HISTORII SZTUKI WOJENNEJ

88

ppłk dypl. St. ZAWADZKI

WOJSKO, SZTUKA WOJENNA I TEORETYCZNA MYŚL WOJSKOWA W POLSCE W TYSIĄCLECIU

Skrypt

Biblioteka Główna
Akademii Obrony Narodowej

S7581

05-000602-005

61130

WARSZAWA

MARZEC

1967

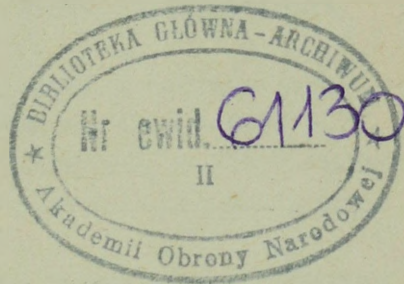

AKADEMIA SZTABU GENERALNEGO
im. gen. broni K. Świerczewskiego

KATEDRA HISTORII SZTUKI WOJENNEJ

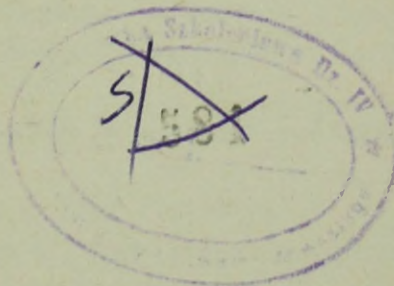
Rok szkolny 1966/67

ppłk dypl. St. ZAWADZKI

WOJSKO, SZTUKA WOJENNA I TEORETYCZNA MYŚL WOJSKOWA
W POLSCE W TYSIACLECIU

Skrypt

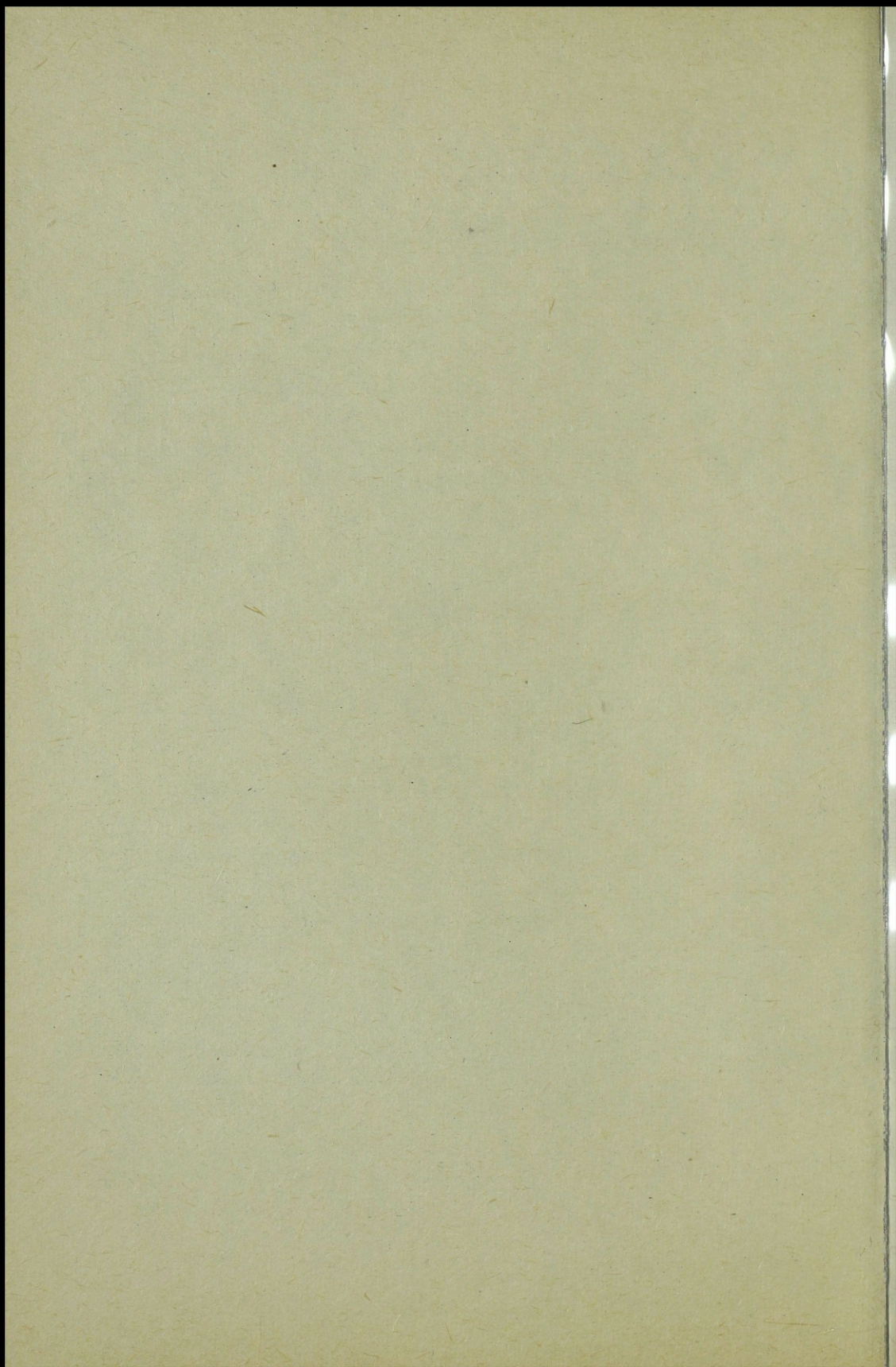

WARSZAWA

Marzec

1967 r.

T R E Ś Ć

Część I Wojsko i sztuka wojenna w Polsce w tysiącleciu:

1. Wojsko i sztuka wojenna w Polsce w okresie wczesno-feudalnym - /VII w - 1138 r./.
2. Polska sztuka wojenna w okresie rozdrobnienia feudalnego /1138 - 1340 r./.
3. Rozwój polskiej sztuki wojennej w okresie jednoczenia się państwa polskiego - /1340 - 1454 r./.
4. Sztuka wojenna w okresie Odrodzenia - /1454-1600r/.
5. Sztuka wojenna w Polsce w okresie oligarchii magnackiej - /1600 - 1700 r./.
6. Przemiany w polskiej sztuce wojennej w okresie Oświecenia - /1700 - 1794 r./.
7. Specyfika polskiej sztuki wojennej w okresie walk narodowo-wyzwoleńczych - /1794 - 1864 r./:
  - a/ powstanie kościuszkowskie w 1794r.;
  - b/ okres Księstwa Warszawskiego;
  - c/ powstanie listopadowe w 1830/31r.;
  - d/ powstanie styczniowe w 1863-64r.
8. Rozwój wojska i sztuki wojennej w okresie pierwszej wojny światowej i drugiej Rzeczypospolitej /1914-1939r./:
  - a/ polskie formacje wojskowe w okresie pierwszej wojny światowej;
  - b/ okres wojen polskich w 1918 - 1920 r;
  - c/ okres między pierwszą a drugą wojną światową.
9. Sztuka wojenna w okresie wojny wyzwoleńczej narodu polskiego - /1939 - 1945r./:
  - a/ sztuka wojenna w wojnie obronnej narodu polskiego w 1939r;
  - b/ formy i sposoby działań polskiego ruchu oporu w latach okupacji - /1940 - 1945r./;

c/ walka oddziałów polskich u boku aliantów -
/1940 - 1945r./;

d/ doświadczenia bojowe regularnych jednostek
ludowego Wojska Polskiego - /1943 - 1945/.

Część II Myśl wojskowa w polskim piśmiennictwie w wiekach
XV - XX:

1. Polska myśl wojskowa w XV i XVI wieku.
2. Polska myśl wojskowa w XVII wieku.
3. Piśmiennictwo wojskowe w Polsce w XVIII wieku.
4. Polska myśl wojskowa w okresie powstań narodowych.
5. Polska myśl wojskowa w okresie międzywojennym.

Załączniki:

- Rozwój form organizacyjnych polskich sił zbrojnych.
- Rozwój form ugrupowań bojowych w Polsce.
- Formy sztuki wojennej w Polsce od VI do XX w.
- Zestawienie chronologiczne polskich pisarzy wojskowych i
ich prac.

WOJSKO I SZTUKA WOJENNA W POLSCE W TYSIĄCLECIU

W skrypcie chcę chronologicznie przedstawić krótki zarys rozwoju oręża polskiego od zarania państwa polskiego aż do czasów najnowszych, tj. do zakończenia drugiej wojny światowej. Ograniczony wąskimi ramami skryptu z konieczności omówię tylko najistotniejsze, moim zdaniem, momenty dotyczące rozwoju wojska i sztuki wojennej w poszczególnych epokach i formacjach społeczno-ekonomicznych. Z tych też przyczyn nie byłem w stanie wszystkich tez i twierdzeń odpowiednio udokumentować lub chociażby poprzeć odpowiednimi przykładami zaczerpniętymi z historii. Wreszcie z tych samych powodów nie mogłem omawiać spraw natury politycznej i ekonomicznej, które przecież w bardzo istotny sposób rzutują na rozwiązywanie problemów militarnych.

Staralem się w sposób zwięzły i popularny scharakteryzować poszczególne etapy rozwojowe wojska i sztuki wojennej w Polsce na przestrzeni wieków, wspomniałem tradycje wojskowe, umiłowanie postępu, wolności, a także patriotyzm i bohaterstwo polskiego żołnierza. To wszystko czyniłem z myślą, by czytający mógł być dumny z przynależności do narodu, który nigdy i nigdzie nie zawahał się walczyć „za Waszą wolność i naszą”.

O początkach wojskowości na ziemiach polskich możemy mówić już w pierwszych wiekach naszej ery, kiedy to trwał ciągły proces rozpadu pierwotnej organizacji rodowej, a jednocześnie kształtowały się zręby nowej społeczności — wspólnoty terytorialnej, inaczej nazywanej też demokracją wojskową.* Wykształtowane się wówczas plemiona organizowały własne siły zbrojne. W skład ich wchodziłi wszyscy wolni współplemieńcy tworząc pospolite ruszenie wojów.

W późniejszym okresie w wyniku prowadzonych wojen międzyplemiennych powstały różne związki plemienne dysponujące siłami zbrojnymi. Na czele tych sił stał jeden z wodzów plemiennych, wybierany przez wiec; przy nim zaczęły tworzyć się nieliczne drużyny przyboczne.

Zarówno pospolite ruszenie wojów, jak i drużyna wodza działały pieszo. Uzbrojenie ich zwykle stanowiły narzędzia pracy odpowiednio

* „Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864”. Wydawnictwo MON, Warszawa 1965 r.; t. 1, s. 21.

przygotowane do walki. Podstawą organizacji wojska były grupy rodowe, plemienne, a potem związkowe.

WOJSKO I SZTUKA WOJENNA W POLSCE W OKRESIE WCZESNOFEUDALNYM (VII w. — 1138 r.)*

W okresie tworzenia się stosunków feudalnych w Polsce, w okresie inaczej nazywanym wczesnofeudalnym (od VII w. do 1138 r.), siły zbrojne składały się zasadniczo z pospolitego ruszenia wojów i drużyny książęcej. Na początku XII w. doszły oddziały zbrojne możnowładców. Oddziały te z biegiem czasu zastąpiły pospolite ruszenie wojów. Pospolite ruszenie wojów było wojskiem pieszym, liczyło kilkanaście tysięcy i powoływano je każdorazowo w razie potrzeby. Drużyna księcia była wojskiem stałym składającym się z 3—4 tysięcy żołnierzy konnych i pieszych. Oddziały zbrojne możnowładców w większym lub mniejszym stopniu były wzorowane na drużynie książęcej.

Organizacja wojska była oparta na podziale rodowo-plemiennym uzupełnianym systemem dziesiętnym. Najmniejszym pododdziałem była dziesiątka, a największym tysiąc.

Uzbrojenie wojska było bardzo różnorodne. Podstawowym uzbrojeniem pospolitego ruszenia był łuk, topór bojowy, oszczep i drewniana tarcza obita skórą. Drużynnicy natomiast mieli miecze, topory bojowe i włócznie, a uzbrojenie ochronne stanowiły hełmy i pancerze skórzane lub żelazne oraz niewielkie tarcze.

Strategia omawianego okresu, to przede wszystkim strategia obronno-zaczeplna. Polegała ona na tym, że w początkowym okresie wojny prowadzono aktywne działania obronne w oparciu o umocnione grody nadgraniczne lub umocnione specjalnie dogodnie odcinki rzek albo puszczy, a po wykrwawieniu i wyczerpaniu nieprzyjaciela przechodzono dopiero do działań zaczepnych. Przy tym działania zaczepne prowadzono metodą wojny szarpanej i starano się je przenosić jak najszybciej na terytorium nieprzyjaciela. Taką strategię szeroko stosowali Bolesław Chrobry i Bolesław Krzywousty w walkach z Niemcami w XI i XII w. Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że strategia stosowana w tym czasie była ściśle uzależniona od polityki i była dostosowana do strategii głównego wroga.

Taktyka wojsk polskich w okresie wczesnofeudalnym obejmowała następujące formy i sposoby walki:

— walkę podjazdową polegającą na unikaniu walk w otwartym polu, a atakowaniu grupami czy całymi zespołami raczej z ukrycia, z zaskoczenia;

* W artykule tym dla jaśniejszego przedstawienia materiału przyjęto granice podziału chronologicznego, które są granicami umownymi.

- pozorny manewr odwrotowy z pola walki w celu wprowadzenia wroga w błąd, a następnie zaatakowania go w pościgu;
- obronę grodów i umocnionych rejonów, przepraw i brodów na rzekach;
- zasadzki i ataki na drobne grupy lub kolumny wojsk nieprzyjaciela itp.

POLSKA SZTUKA WOJENNA W OKRESIE ROZDROBNIENIA FEUDALNEGO (1138—1340 r.)

Przyczyną rozdrobnienia politycznego Polski po śmierci Bolesława Krzywoustego był rozwój stosunków ekonomiczno-społecznych, zwłaszcza wzrost własności ziemskiej, roli możnowładztwa oraz ograniczenie władzy książęcej i królewskiej. Testament Krzywoustego był więc tylko formalnym aktem politycznym rozbicia Polski.*

Od XII w. służba wojskowa jest związana z posiadaniem ziemi. Siłę zbrojną stanowiło rycerstwo, rekrutujące się z posiadaczy ziemskich, które z biegiem czasu wyeliminowało pospolite ruszenie wojów.

Organizacja wojska opierała się na drużynach książąt dzielnicowych, a potem także wojsk własnych możnowładców. Były to jak gdyby drużyny feudalne walczące konno, uzbrojone i wyposażone zależnie od możliwości finansowych książąt i możnowładców. Pozostały co prawda jeszcze niewielkie oddziały piechoty składające się z chłopów i włódków, ale w walce miały one drugorzędne znaczenie.** Konnica rycerska wyeliminowała więc piechotę z pola walki na okres około 300 lat.

Stałego wojska nie było z wyjątkiem drobnych grup nadwornych rycerzy i wojsk zaciężnych. Jak z tego widać wojsko polskie było rozbite, nie miało jednolitej organizacji ani centralnego dowództwa.

Uzbrojenie rycerza składało się z miecza, kopii, całkowitego pancerza stalowego, hełmu i niewielkiej tarczy. Piesi natomiast byli uzbrojeni w dzidy, topory, oszczepy i kusze oraz w lekkie pancerze i tarcze.

O strategii tego okresu trudno mówić, ponieważ prowadzone walki i wojny miały najczęściej charakter obronny, ograniczony rozmach oraz były pozbawione dalekowzroczności i aspektów politycznych. Były to w zasadzie swady, najazdy i zaczepki sąsiedzkie.

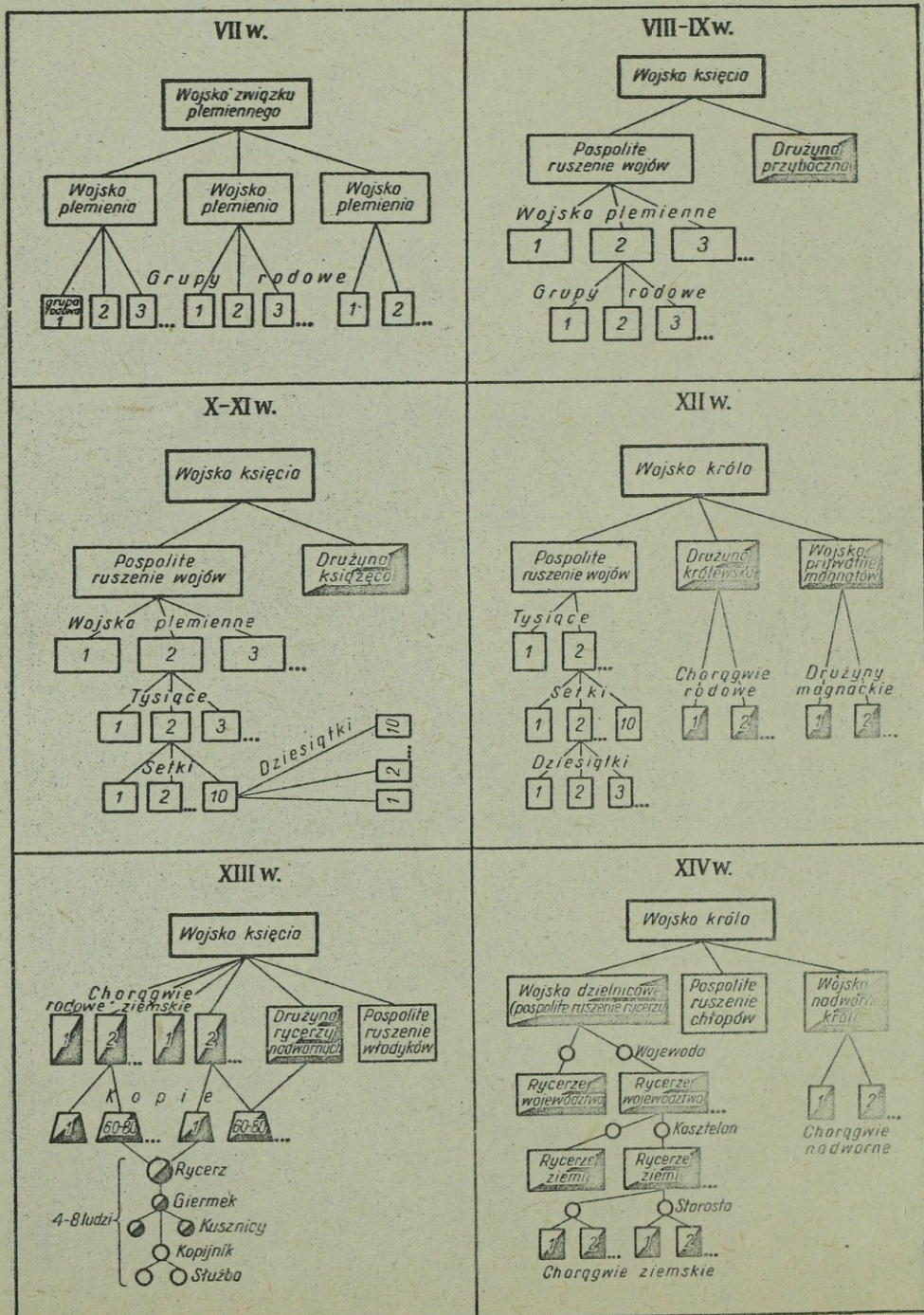
Rozwój taktyki polskich wojsk uległ całkowitemu zahamowaniu, a nawet pewnemu zubożeniu. Do działań taktycznych nie wprowadzono nowych form walki, a nawet zaprzepaszczone wypracowane poprzednio formy.*** Rycerstwo polskie stosowało przeważnie taktykę zwartych szy-

* „Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864”. Wydawnictwo MON, Warszawa, 1965 r.; t. 1, s. 80.

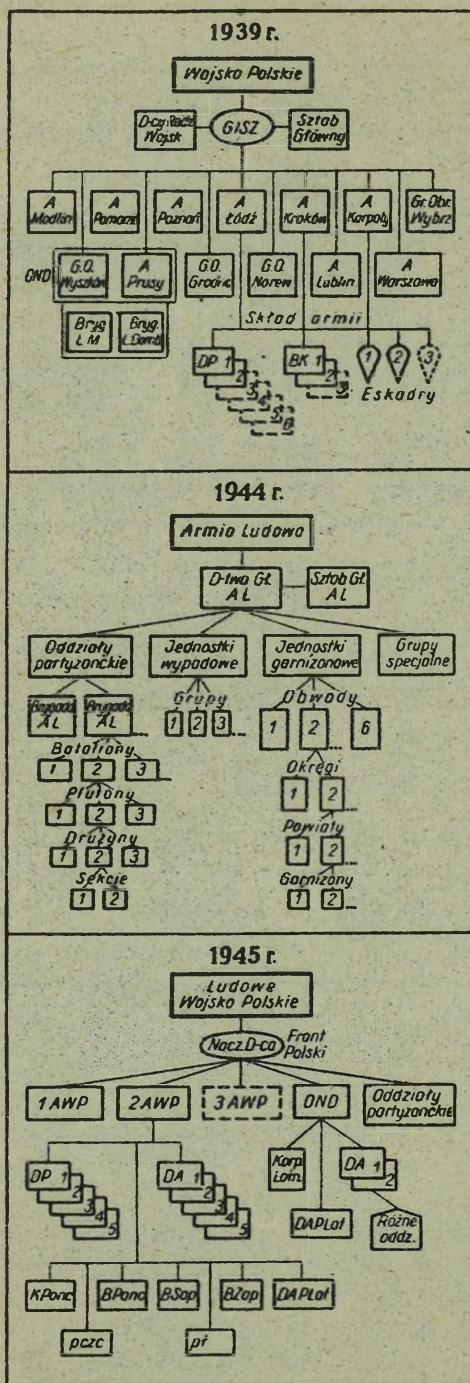
** M. Kukiel: Zarys historii wojskowości w Polsce. Kraków 1929 r. cz. 1, s. 10.

*** „Materiały do historii sztuki wojennej”. Wydawnictwo MON, Warszawa 1953 r.; cz. I, s. 70.

ROZWÓJ FORM ORGANIZACYJNYCH POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH
 (Kropki oznaczają, że pododdziałów i grup było więcej niż pokazano na rysunku)

ków (kolumn, hufów) i walki w otwartym polu. Główną rolę w takiej walce odgrywały ataki konnicy rozbijające z impetem szyki nieprzyjaciela oraz walka wręcz (pojedynki) poszczególnych rycerzy. Taki szyk i sposób walki z góry wykluczał możliwość manewrowania i dowodzenia.

ROZWÓJ POLSKIEJ SZTUKI WOJENNEJ W OKRESIE JEDNOCZENIA SIĘ PAŃSTWA POLSKIEGO (1340—1454 r.)

Stąły rozwój sił wytwórczych w Polsce wpływał w tym okresie na rozwój miast i wsi, rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej oraz wykształtowanie się rynku wewnętrznego — motoru jednoczenia państwa, a co za tym idzie centralnej siły zbrojnej.

W początkowym okresie siły zbrojne Polski nosiły jeszcze znamiona poprzedniego okresu. Tworzyły je oddziały rycerstwa z poszczególnych dzielnic, jednak już podporządkowane królowi. Podstawy prawne jednolitej armii stworzyły reformy Kazimierza Wielkiego. W ich wyniku siły zbrojne opierały się w dalszym ciągu na pospolitym ruszeniu rycerzy występujących ze swymi pocztami. Obowiązywała również zasada służby wojskowej z racji posiadania ziemi. W razie zagrożenia, do obrony granic Polski było powoływane chłopstwo — również w formie pospolitego ruszenia.

Jedyną jednostką organizacyjną była chorągiew składająca się z ko-

pii.* Zarówno liczba kopii w chorągwi, jak i liczba ludzi w kopii była różna. Chorągwie były dwojakiego rodzaju: rodowe, — skupiające rycerzy tego samego rodu, i ziemskie — składające się z rycerzy z tej samej ziemi. Z czasem powstały również chorągwie przyboczne króla o podobnej organizacji. Całe wojsko działało w zasadzie konno (piechoty było wówczas bardzo mało).

Uzbrojenie było bardzo różnorodne. Uzbrojenie zaczepne rycerza składało się z miecza, kopii, toporu bojowego i krótkiego sztyleciku, natomiast uzbrojenie ochronne — z ciężkiej zbroi płytowej, hełmu i tarczy. Moźniejsi rycerze okrywali płytami pancernymi (kropieżami) również swoje konie. Giermkowie i pachołkowie mieli nieco lżejsze uzbrojenie.

Strategia omawianego okresu, zwłaszcza za panowania W. Jagiełły, miała już pewne cechy strategii współczesnej, dotyczące zagadnień polityczno-ekonomicznych. Do cech tych należy zaliczyć: przygotowanie do wojny pod względem politycznym, dyplomatycznym i prawnym, zawiązanie koalicji międzynarodowej, opracowanie planów wojny, nagromadzenie zapasów, prowadzenie działań wojennych (wojna z Krzyżakami 1409—1410 r.). Działania zaczepne cechowały się: dużym rozmachem, zaskoczeniem, manewrowością wojsk i gwałtownością uderzeń (bitwa pod Płowcami w 1331 r., pod Grunwaldem w 1410 r. itp.).

W średniowieczu taktyka opierała się na stosowaniu szyków bojowych: w „płat” i szyku kolumnowego. W Polsce częściej stosowano szyk kolumnowy ze względu na to, że był bardziej zwarty i nie wymagał jednolitego uzbrojenia.** Zasada walki w tym szyku polegała na tym, iż czołowi najlepsi rycerze*** w formie taranu przełamywali szyk wroga; a dokonany wyłom rozszerzały następne szeregi rycerzy, uderzając w kierunku skrzydeł. Sama walka rozpadała się na tysiące indywidualnych żywiołowych pojedynków.

Czasem chorągwie formowano hufami w głąb, tworząc huf „czelny”, „walny” i „tylny” (np. w bitwie pod Grunwaldem w 1410 r.). Takie ugrupowanie było głębokie, zwarte i miało dużą siłę przebojową, górowało więc nad szykiem w „płat”.

SZTUKA WOJENNA W OKRESIE ODRODZENIA (1454—1600 r.)

W tym okresie w Polsce nastąpił wyraźny rozwój gospodarki folwarcznej, co wiązało się ze wzrostem ucisku i wyzysku chłopstwa. W związku z tym szlachta — jedyni dotąd obrońcy ojczyzny — przejęła

* Kopia składała się zazwyczaj z rycerza, giermka oraz jednego lub kilku pachołków konnych i pieszych (patrz „Materiały do studiowania historii wojska i sztuki wojennej”. Wydawnictwo WAP, Warszawa, 1964 r.; cz. I, s. 117.

** „Materiały do historii sztuki wojennej”. Wydawnictwo MON, Warszawa 1954 r.; cz. I, s. 118.

** Rycerzy tych ze względu na miejsce zajmowane w szyku nazywano przedchorągwanymi.

rolę głównego producenta rolnego na rynek wewnętrzny i zagraniczny. Podobny rozwój daje się zauważyć również w miastach w odniesieniu do ich gospodarki towarowo-pieniężnej. Te dwa procesy rozwojowe wzajemnie się uzupełniały, a jednocześnie wpływały na rozwój sił zbrojnych i sztuki wojennej.

W drugiej połowie XV w. nastąpił wyraźny rozkład i upadek pospolitego ruszenia szlachty, na co wskazywała wojna 13-letnia (1454—66 r.), wyprawa bukowińska Jana Olbrachta (1497 r.) itp. W tej sytuacji jedynym rozwiązaniem było zastąpienie pospolitego ruszenia stałymi wojskami najemnymi.

Stale wojska najemne zaczęły się szybko rozwijać. W wojnie 13-letniej brały udział niewielkie oddziały, potem była piechota miejska (XV w.), wojska obrony potocznej (koniec XV w.), wojsko kwarciane (połowa XVI w.) a pod okniec XVI w. — piechota wybraniecka*. Jak widać, pod koniec XVI w. pospolite ruszenie szlachty przestało być siłą zasadniczą, a piechota najemna stała się równorzędnym partnerem jazdy na polu walki.

W XVI w. organizowanie wojsk zaciężnych opierało się na tzw. „zaciągu towarzyskim”, polegającym na dobieraniu sobie przez dowódcę towarzyszy walki. Najmniejszą jednostką organizacyjną był poczet (towarzysz + kilku pocztowych), a największą w jeździe — chorągiew, a w piechocie — rota o niejednorodnym stanie osobowym. Hufy, które jeszcze możemy spotkać w XVI w., były jednostkami taktycznymi tworzonymi doraźnie na polu walki.

W tym okresie rozwija się artyleria wyposażona w bardzo różnorodny sprzęt, wojska inżynieryjne używane do specjalnych prac (drogowych, mostowych i minerskich) oraz flota wojenna organizowana na zasadach kaperskich** i licząca około 25 okrętów.

Zmienia się również uzbrojenie, zwłaszcza piechoty. Strzelców uzbrojonych w łuki i kusze zastąpili żołnierze uzbrojeni w broń palną (tzw. rusznice) oraz toporki i szable. Jazda zamieniła broń białą na strzelby i pistolety.

Strategia polska tego okresu przewyższała zachodnią, charakteryzowała się bowiem:

* Oddziały obrony potocznej — garnizony wojskowe składające się z wojsk zaciężnych, stale utrzymywane na pograniczu w ważniejszych zamkach i ufortyfikowanych miastach ziem ukraińskich.

Wojska kwarciane — wojska utrzymywane ze stałego funduszu stanowiącego czwartą część (tzw. kwartę) dochodów z dóbr królewskich.

Piechota wybraniecka — piechota składająca się z chłopów wybranych z dóbr państwowych (z każdego 20 łanów, czyli ok. 300 ha ziemi, jeden chłop miał służyć w wojsku).

** Okrętami kaperskimi były prywatne okręty, które na podstawie zlecenia (tzw. list kaperski) własnego państwa utrudniały państwu nieprzyjacielskiemu prowadzenie handlu morskiego. Bez listu kaperskiego taka działalność byłaby koresarstwem. Okręty kaperskie zaliczono do floty wojennej.

- starannym przygotowaniem się do wojny i kampanii;
- dążeniem do zniszczenia nieprzyjaciela;
- wielką manewrowością i ruchliwością działań;
- wykorzystywaniem umocnień i fortyfikacji stałych do wiązania i wykrwawienia nieprzyjaciela;
- nękaniami wroga w walce podjazdowej;
- koncentrowaniem przeważających sił dla rozbicia rozdzielonych wojsk nieprzyjaciela;
- walką w oparciu o tabor odpowiednio umocniony.

Ogólnie była to strategia śmiała i aktywna, charakteryzująca się oryginalnymi pomysłami i wykorzystywaniem różnych form działań bojowych.

Podobnie jak w strategii, tak samo w taktyce broń palna wycisnęła swoje piętno. W zasadzie każda walka dzieliła się na dwie fazy — obronną i zaczepną. W walce obronnej wykorzystywano umocnienia, fortyfikacje lub obóz warowny w celu wykrwawienia przeciwnika ogniem broni palnej i artylerii. Walkę zaczepną prowadziła przeważnie jazda w celu rozbicia wykrwawionego wroga i zmuszenia go do rozsyпки czy nawet kapitulacji (np. bitwa pod Obertynem 1531 r.). Była to tzw. taktyka obronno-zaczepna. Najczęściej stosowanymi szykami bojowymi były: „stare urządzenie polskie”* (pozostałość szyku jazdy z XV w.), rozwinięte przez wprowadzenie oddziałów piechoty z bronią palną, oraz „kolumny rozwiniętych rot” — stosowane przez piechotę zaciężną.

Jak można zaobserwować, po upadku pospolitego ruszenia szlachty w pierwszej połowie XV w., w drugiej połowie XV i w XVI w. nastąpił burzliwy rozwój wojska i sztuki wojennej. Był to zasadniczy przełom w sztuce wojennej.

SZTUKA WOJENNA W POLSCE W OKRESIE OLIGARCHII MAGNACKIEJ (1600—1700 r.)

W XVII w. w Polsce wzrasta ekonomiczna i polityczna potęga magnaterii. W rzeczywistości rządy w Polsce sprawowały grupy magnackie często zależne od obcych dworów panujących. W związku z rozwojem gospodarki folwarcznej zwiększył się ucisk i wyzysk chłopów, co w połączeniu z masowymi rugami i zadłużaniem doprowadzało do buntów chłopskich i zbiegania za granicę. W dodatku niszczące wojny i epidemie rujnowały miasta i wsie oraz niszczyły siły wytwórcze Polski.

Podstawę sił zbrojnych Polski nadal stanowiły wojska zaciężne, z tą

* Szyk ten stosowano w bitwie pod Grunwaldem w 1410 r., a w rozwiniętej formie — w bitwie pod Obertynem w 1531 r.

tylko różnicą, że podzielono je na wojska państwowe i prywatne.* Powoływano wprawdzie niekiedy pospolite ruszenie szlachty (w XVII w.) lecz w działaniach bojowych wykazywało ono całkowitą nieprzydatność.

W tym okresie jazda była bardzo zróżnicowana i dzieliła się na: ciężkozbrojną (husaria), średniozbrojną (pancerni), lekkozbrojną (tzw. chorągwie tatarskie i wołoskie), dragonię (konna piechota). Jednostką organizacyjną i taktyczną była chorągiew (100—200 koni). Kilka chorągwi łączono w pułki, tworząc często pułki kombinowane z rozmaitej jazdy. Uzbrojenie było różne dla poszczególnych rodzajów jazdy.

Piechota dzieliła się na zaciężną (cudzoziemską) i tzw. oddziały węgiersko-polskie. Jednostką organizacyjną była rota (80—300 ludzi), a w drugiej połowie XVII w. — kompania. Z 4—12 kompanii tworzone regimenty.

Rozwój artylerii postępował w kierunku ujednoczenia kalibrów, udoskonalenia przynadów celowniczych i zwiększenia skuteczności strzelania. To spowodowało, że artyleria polska w XVII w. była jedną z najlepszych w Europie. Rozwijała się także inżynieria wojskowa. Specjalizowano się w dziedzinie artylerii i kartografii. Obserwujemy również dalszy rozwój marynarki wojennej, która za króla Zygmunta III liczyła 10 dużych, dobrze uzbrojonych okrętów i 62 statki transportowe.

Za Władysława IV doszło do reorganizacji wojska, które podzielono na autorament cudzoziemski (dragonia, rajtarzy i muszkietierowie), organizowany według wzorów obcych, i autorament narodowy (husarzy, kozacy, jazda lekka i piechota wybraniecka) organizowany i umundurowany po polsku.

Strategia polska w XVII w. kształtowała się w wojnach ze Szwecją i Turcją i charakteryzowała się wieloma pozytywnymi cechami. Można do nich zaliczyć: właściwy wybór głównego wroga w danym czasie, zwalczanie wroga częściami (np. wojna inflancka w 1605 r., wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie w 1672 r.), ogromną manewrowość wojsk, wykonywanie długich marszów, wykorzystywanie czynnika zaskoczenia, prowadzenie walki mniejszymi siłami przeciwko większym, wykorzystywanie patriotyzmu warstw niższych, a więc chłopstwa (przez Stefana Czarnieckiego przeciwko Szwedom w 1655—60 r.), stosowanie zasady ekonomii sił, prowadzenie działań na lądzie i morzu (np. kampania w 1627 r.) oraz prowadzenie wojny koalicyjnej, międzynarodowej (np. wyprawa wiedeńska w 1683 r.).

W tym okresie najwięcej sukcesów osiągnęła jednak taktyka. Walka odznaczała się szczególną zaciętością, silnym uderzeniem, brawurowymi

---

* Wojska państwowe — to wojska opłacane ze skarbu królewskiego i podatków szlachty, a wojska prywatne — to wojska opłacane przez magnatów, którym podlegały.

atakami oraz wielostronnością stosowanych form i sposobów. Potrafiono efektywnie wykorzystywać właściwości różnych rodzajów wojsk (np. jazdy pod Kirchholmem w 1605 r., artylerii pod Chocimem w 1673 r.) i umiejętnie organizować współdziałanie wojsk (np. bitwa pod Wiedniem w 1683 r.). Sukcesy w bitwach odnoszono dzięki wykorzystywaniu czynnika zaskoczenia, manewrowości, zdecydowanemu działaniu, niepowtarzalności form walki oraz zarówno dzięki odwadze i poświęceniu polskiego żołnierza, jak i zdolności dowódców (Chodkiewicz, Czarniecki, Żółkiewski, Sobieski i inni).

PRZEMIANY W POLSKIEJ SZTUCE WOJENNEJ W OKRESIE OŚWIECENIA (1700—1794 R.)

Wiek XVIII nie był najszcześniejszym wiekiem w dziejach naszego narodu. Nastąpił bowiem wtedy ogólny upadek gospodarczy, polityczny i militarny Polski. W wojsku, które z takim trudem i dużym nakładem kosztów zostało odbudowane w XVII w., nastąpił zupełny chaos i rozprzężenie. Przede wszystkim zmniejszyła się jego liczebność do kilkunastu tysięcy. Ponadto przyjęto wadliwy system płacenia podatków na wojsko i nieprawidłowo rozlokowywano wojska (roz mieszczano je poszczególnymi rotami i chorągwiami po starostwach*). Brakowało dobrej kadry dowódczej, kwitło przekupstwo, wykupstwo i kupowanie godności oficerskich.

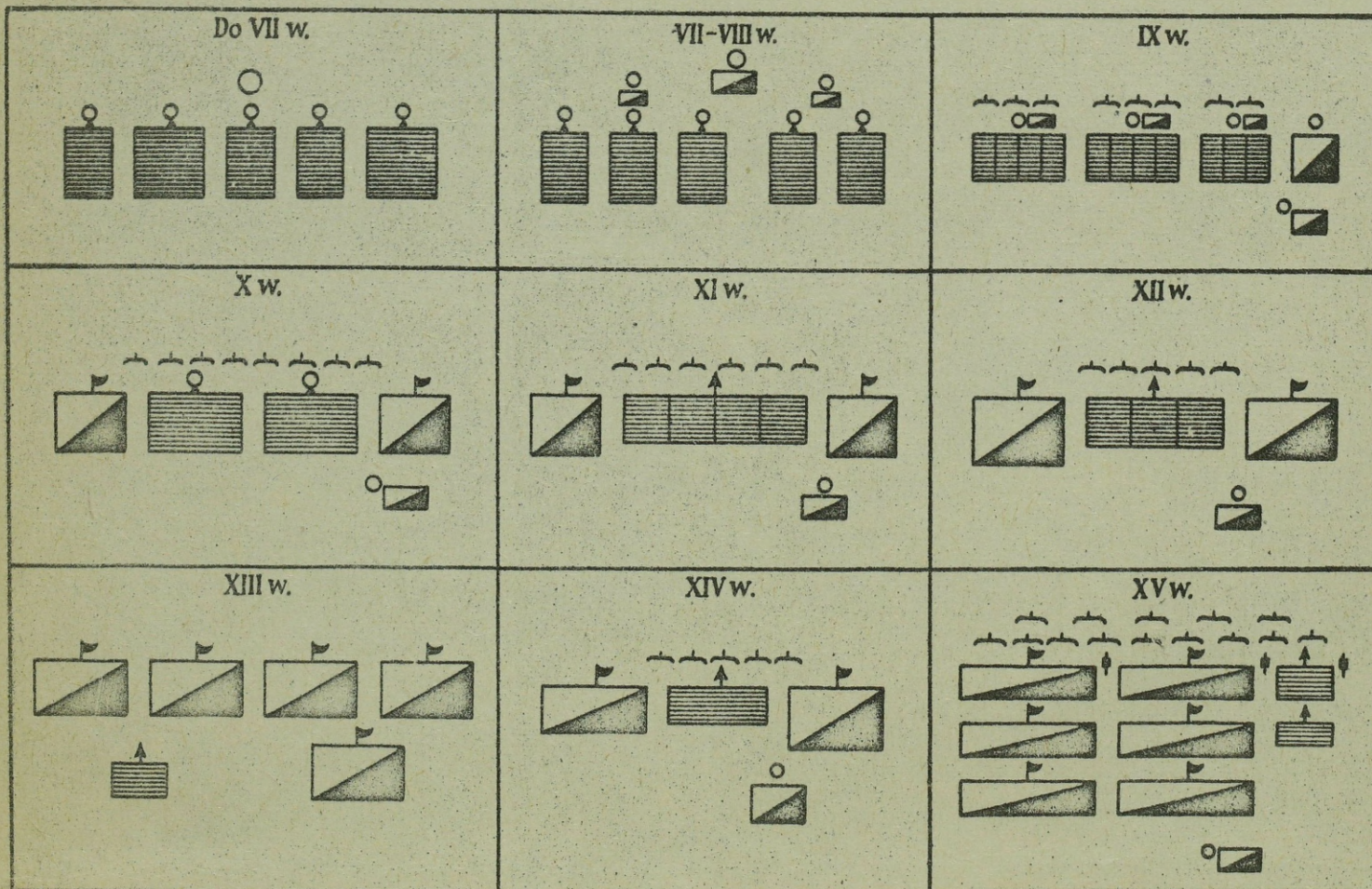
Wojsko autoramentu narodowego nie przedstawiało większej wartości. Nadawało się jedynie do uczestnictwa w paradach, balach i pokazach. Na zaciąg autoramentu cudzoziemskiego brak było środków finansowych. Nie lepiej było także z prywatnymi wojskami magnatów. Tak więc Rzeczpospolita Polska pozostawała faktycznie bez siły zbrojnej zdolnej do obrony jej granic. I pomimo pewnych posunięć w połowie XVIII w. — np. unormowań tzw. Komijści Wojskowej,** dotyczących żołdu, regulaminów i szkolnictwa — w czasie pierwszego rozbioru siły zbrojne Polski nie były w stanie stawiać jakiegokolwiek oporu zaborcom.

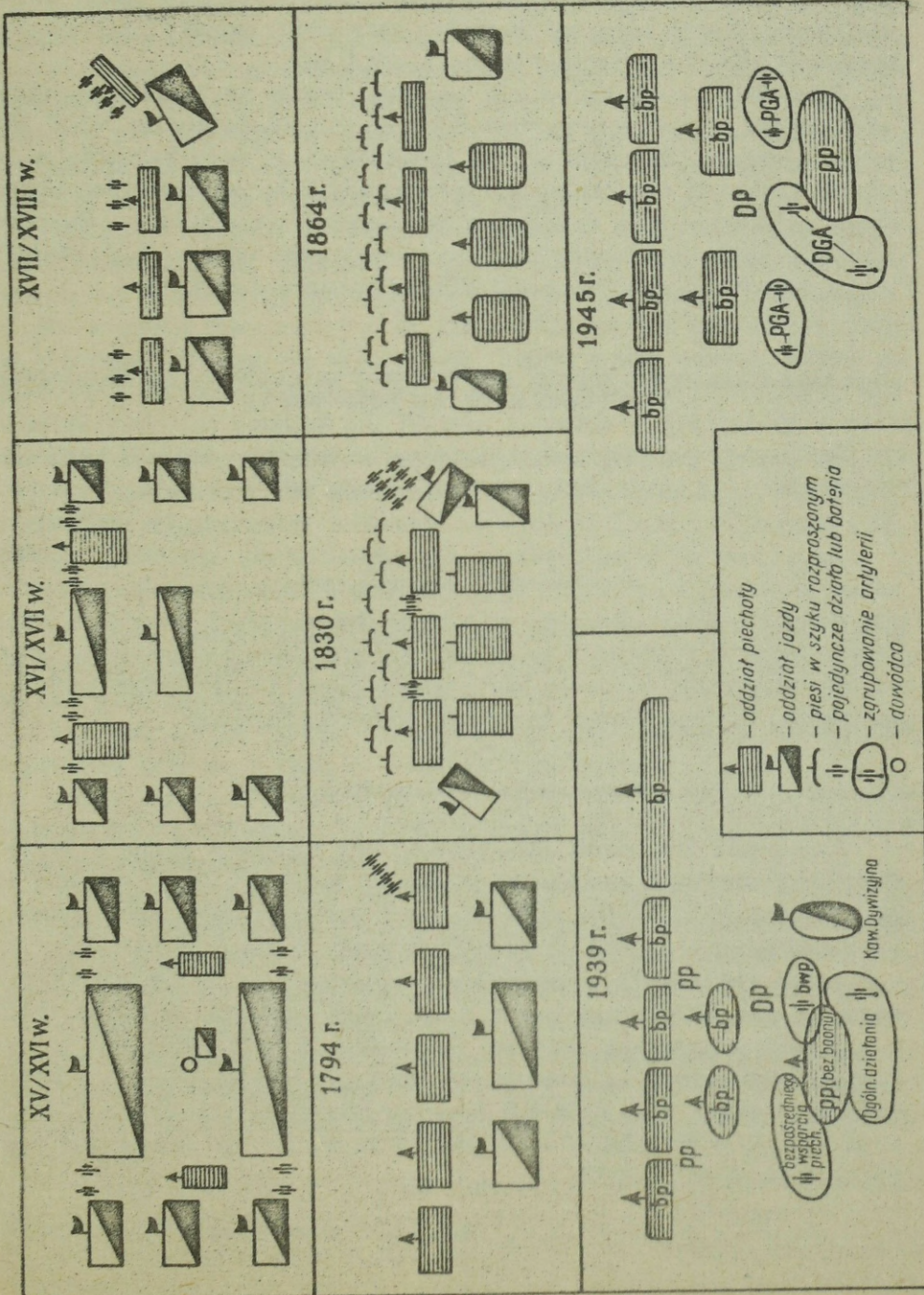
Po pierwszym rozbiorze Komisja Wojskowa kontynuowała swoją pracę. Zwiększyła liczebność wojska do 30 000, zreorganizowała kawalerię (przez stworzenie szwadronów, pułków i brygad kawalerii) i odbudowała artylerię. Jednak oparcie się na regulaminach i wzorach pruskich spowodowało zaprzepaszczenie dotychczasowego dorobku polskiej sztuki wojennej.

* „Materiały do historii sztuki wojennej”. Wydawnictwo MON, Warszawa 1953 r.; t. II, s. 148.

** Komisje Wojskowe — jedna dla Korony, a druga dla Litwy — zostały utworzone po 1764 r. z inspiracji części patriotycznej szlachty i składały się z posłów oraz senatorów.

ROZWÓJ FORM UGRUPOWAŃ BOJOWYCH W POLSCE

Następną próbę uzdrowienia wojska w końcu XVIII w. podjął Sejm Czteroletni. Dotyczyła ona zwiększenia wojska do 100 000, naboru żołnierzy i wysokości żołdu żołnierskiego, organizacji jednostek taktycznych (typu: dywizja piechoty, brygada kawalerii narodowej, pułk straży przedniej, jazdy lekkiej, regiment piechoty), rozwinięcia artylerii, zakupu oraz produkcji uzbrojenia, umundurowania, służb itp.

Wszystkich tych zmian nie zdołano jeszcze wprowadzić w życie, gdyż wojska rosyjskie za namową targowiczán wkroczyły do Polski. Pomimo ofiarności, nieustępliwości i bohaterstwa polskich żołnierzy — na skutek braku sił i środków, a także zdrady i nieudolności dowództwa armia polska nie była w stanie przeciwstawić się najeźdźcy. Po przystąpieniu króla do targowiczán wojsko polskie oddano pod kontrolę wojsk carskich, redukując go do kilkunastu tysięcy żołnierzy.

SPECYFIKA POLSKIEJ SZTUKI WOJENNEJ W OKRESIE WALK NARODOWO-WYZWOLEŃCZYCH (1794—1864 r.)

Na rozwój polskiej sztuki wojennej w tym okresie wpływała niewątpliwie świadomość utraty niepodległości, obcej przemocy, rodzimego i obcego wyzysku i ucisku oraz charakter zamierzanych walk.

Zasadniczymi wydarzeniami determinującymi specyfikę polskiej sztuki wojennej tego okresu były: powstanie kościuszkowskie, utworzenie Księstwa Warszawskiego, powstanie listopadowe i powstanie styczniowe. Mimo iż powstańcy mieli ten sam cel i dążyli podobnymi drogami do odzyskania niepodległości, walka miała jednak wiele cech odmiennych. Dlatego okresy te należy omówić oddzielnie.

Powstanie kościuszkowskie w 1794 r.

Zasadniczą siłę armii kościuszkowskiej stanowili chłopci i biedota miejska, ponieważ organizatorzy powstania nie mogli liczyć na silną armię regularną. Niewielką część stanowili żołnierze byłej armii polskiej (około 30 tysięcy) i armii nowo sformowanej w czasie powstania.

Armia składała się z oddziałów regularnych (stare i nowo sformowane), z oddziałów ochotniczych (kosynierzy, krakusi), milicji miejskiej i z pospolitego ruszenia. Wojska powstańcze liczyły jednaście brygad kawalerii narodowej, kilkanaście pułków jazdy lekkiej, około trzydziestu pułków piechoty, pułk artylerii i szereg drobnych oddziałów. W sumie uczestniczyło w powstaniu około 150 000 ludzi, z czego jednorazowo pod bronią było około 55 000 *

* „Materiały do historii sztuki wojennej”. Wydawnictwo MON, Warszawa 1953 r.; t. II, s. 247.

Uzbrojenie powstańców było różnorodne, często nietypowe i złej jakości. Część oddziałów piechoty i prawie cała jazda dysponowała tylko bronią białą, a oddziały milicji i pospolitego ruszenia często tylko narzędziami pracy odpowiednio przystosowanymi do walki (widły, cepy i kosy).

Z punktu widzenia strategii działania powstańcze cechowała wielka ruchliwość i manewrowość, unikanie bitew, wyczekiwanie na dogodny moment do uderzenia i stosowanie wyboru głównego wroga w celu zwalczania go częściami. W ten sposób przy użyciu mniejszych i słabszych sił zamierzano pobić silniejszego wroga

Walkę prowadzono w następujący sposób: wojska regularne prowadziły walkę stosując „taktykę linearną” i szyki rozwinięte, natomiast kosynierzy i ochotnicy walczyli w zwartych kolumnach, a strzelcy — nawet w szyku rozproszonym. Walka zwykle dzieliła się na dwie fazy: w pierwszej starano się wykrwawić nieprzyjaciela ogniem salwowym piechoty i artylerii, a w drugiej kawaleria, piechota i kosynierzy prowadzili walkę na białą broń. Wojska powstańcze prowadziły również działania obronne, wykorzystując w walce umocnienia i fortyfikacje (np. Warszawa, Bosutów) oraz stosując manewr (połączony z wykonywaniem wypadów).

Okres Księstwa Warszawskiego

Z chwilą utworzenia Księstwa Warszawskiego (w lipcu 1807 r.) powołano do życia jego siłę zbrojną. Po okresie organizacyjnym wojsko to w 1808 r. liczyło już 33 000 żołnierzy.

Piechota liczyła 24 000 i tworzyła trzy dywizje; każda składała się z czterech pułków, a pułk — z dwóch batalionów.

Jazda liczyła 6000 jeźdźców i tworzyła sześć pułków trzyszwadronowych (trzy pułki strzelców konnych i trzy ułanów), przy czym po dwa pułki przydzielano do dywizji.

Korpus artylerii miał 242 działa i liczył 2800 ludzi; składał się z trzech trzykompanijnych batalionów (po jednym w dywizji). Ponadto istniały dwie kompanie artylerii konnej i około 150 dział artylerii fortecznej. Inżynieria i pociągi (tabory) były włączone do korpusu artylerii.

Z tego krótkiego zestawienia wynika, że Księstwo Warszawskie dysponowało wojskiem dość licznym, dobrze wyszkolonym oraz nieźle uzbrojonym i wyekwipowanym. Warto dodać, że w 1809 r. 8000 żołnierzy polskich z rozkazu Napoleona walczyło w Hiszpanii, a 3000 przebywało w Gdańsku.

Po wojnie w 1809 r. wojsko Księstwa Warszawskiego wzrosło do 60 000, a w wojnie w 1812 r. wzięło udział około 100 000 ludzi.

Strategia tego okresu w pewnym sensie była strategią samodzielną i przypominała wojnę szarpaną. W każdym jednak razie była strategią

manewrową i aktywną. Dążono także do otwartych bitew (np. Raszyn, Praga), ale jednocześnie umiano z tych bitew zrezygnować w niedogodnych dla siebie warunkach (np. końcowa faza wojny 1809 r.).

Taktyka wojsk Księstwa Warszawskiego opierała się w dużym stopniu na taktyce tyraliersko-kolumnowej zaczerpniętej od wojsk napoleońskich. Taką taktykę stosowano jedynie w bitwach prowadzonych w otwartym polu. W innych warunkach stosowano natomiast walkę podjazdową, marsze, odwroty, wypady i zasadzki, a więc taktykę wojsk polskich z poprzedniego okresu.

Powstanie listopadowe w 1830/31 r.

Gdy po kongresie wiedeńskim w 1815 r. utworzono Królestwo Polskie (połączone unią personalną z Rosją) odbudowano również siły zbrojne Polski, które później stały się trzonem sił powstania listopadowego. Siły te dzieliły się na jednostki gwardyjskie i liniowe. W skład jednostek gwardyjskich wchodziły dwa pułki jazdy, trzy baterie artylerii i baon saperów. Stanowiły one organiczną część korpusu rezerwowego gwardii rosyjskiej. Wojska liniowe składały się z dwudywizyjnego korpusu piechoty i korpusu kawalerii, w którego skład wchodziła dywizja ułanów i dywizja strzelców konnych.*

Armia Królestwa Polskiego liczyła 41 000 ludzi i — zgodnie z nowocześnie wymaganiami — miała jednolitą organizację, w której były uwzględnione wszystkie szczeble dowodzenia: korpus, dywizja, półbrygada, pułk, batalion, kompania oraz wszystkie podstawowe rodzaje broni.

Strategię walk 1830/31 r. charakteryzuje trafność ocen działania wroga, umiejętność przeciwstawiania własnych kontrakcji, wykorzystywanie czynnika zaskoczenia, manewrowość i ruchliwość, ofensywność działań, szczegółowe opracowywanie planów poszczególnych operacji (np. operacja wzdłuż szosy siedleckiej, wyprawa na gwardię itp.). Ponadto w działaniach stosowano różnorodne formy manewru operacyjnego, wykorzystywano błędy nieprzyjaciela. Brak było jednak scentralizowanego i zdecydowanego dowodzenia.

Również z taktycznego punktu widzenia należy powstanie ocenić pozytywnie ze względu na umiejętne manewrowanie na polu walki, różnorodność stosowanych form ataku i manewru (np. odwrót pod Stoczką, bój spotkaniowy pod Grochovem, oskrzydlenie pod Iganiami itp.), szybkość i skuteczność szarż kawalerii pod Grochovem i artylerii pod Ostrołęką, brawurę i odwagę w walce wręcz w kolumnach oraz poświęcenie i bohaterstwo stanowiące resztę zalet polskiej taktyki.

* Zarówno w skład dywizji piechoty, jak i dywizji kawalerii wchodziły pododdziały organicznej artylerii (baterie piesze i konne).

Jednocześnie trzeba wyraźnie podkreślić, że w czasie powstania listopadowego stosowano strategię, taktykę kolumnową, a nawet rodzącą się sztukę operacyjną wojsk regularnych.

Mimo iż powstanie listopadowe było najlepiej przygotowane pod względem wojskowym ze wszystkich powstań polskich, nie przyniosło jednak wolności krajowi.

Powstanie styczniowe w 1863/64 r.

Powstanie to miało najwięcej znamion walki rewolucyjnej i partyzanckiej. Już sama organizacja armii powstańczej była nietypowa. Podstawowymi rodzajami wojska była piechota i lekka jazda. Przy czym piechota dzieliła się na strzelców (uzbrojeni w broń palną) i na kosynierów (uzbrojeni w broń białą). Jazda rekrutująca się z bogatszych chłopów i drobnej szlachty była uzbrojona w broń białą i broń palną. Pod względem organizacyjnym dzieliła się na szwadrony (60—80 ludzi).

Podstawową jednostką armii powstańczej była tzw. „partia powstańcza” z komendantem na czele, zróżnicowana pod względem ilościowym i jakościowym. Partia powstańcza składała się z 2—4 oddziałów piechoty i jazdy oraz z oddziału technicznego i taborów.*

Strategia, która była podstawą opracowanego planu i całej walki z zaborcą, była strategią opartą na przesłankach wojny partyzanckiej, zwłaszcza na zaskoczeniu i powszechności zrywu mas chłopskich i biedoty miejskiej, oraz na walce podjazdowej z drobnymi, rozproszonymi garnizonami wroga. Taka strategia miała w krótkim czasie doprowadzić do wyzwolenia większości ziem polskich i zmobilizowania powszechnej armii regularnej dla odparcia interwencji większych sił z zewnątrz.

Ogólnie taktyka polegała na tym, iż drobnymi grupami tworzonymi jednocześnie miano z zaskoczenia uderzać i likwidować garnizony armii zaborczych, a stosując walkę szarpaną rozbijać silniejszego nieprzyjaciela. Stosowano więc z powodzeniem taktykę podjazdową mającą wiele cech pozytywnych. Głównym celem takiej walki było zadanie nieprzyjacielowi jak największych strat, zmęczenie go i wyczerpanie, by w ostatecznej otwartej bitwie przesądzić los jej na swoją korzyść. Najczęściej stosowane formy taktyczne — ta zasadzki (Żyrzyn), wypadki (Płock i atak na pociąg pod Czyżowem), walki obronne prowadzone w oparciu o umocnione obozy (Pieskowa Skała, Ignacewo), bitwy w otwartym polu (Chruślin, Małogoszcz itp.).

Wszystkie zbrojne wystąpienia miały charakter narodowo-wyzwoleńczy. Przyczyniły się bez wątpienia w znacznym stopniu do ugruntowania

* J. Sikorski: Materiały do studiowania historii i sztuki wojennej. Wydawnictwo WAP, Warszawa 1965 r.; cz. II, s. 101.

specyficznego nurtu w polskiej sztuce wojennej, nazywanego potocznie wojną partyzancką.

ROZWÓJ WOJSKA I SZTUKI WOJENNEJ W OKRESIE PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ I DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ (1914—1939 R.)

Polskie formacje wojskowe w okresie pierwszej wojny światowej

Polskie formacje wojskowe, które brały udział w walkach na frontach pierwszej wojny światowej, powstawały za zgodą rządów i dowództw poszczególnych armii zaborczych. Tworzono je z inicjatywy polskich ugrupowań politycznych wiążących sprawę wolności Polski ze zwycięstwem w tej wojnie jednego z mocarstw.

Legiony Polskie (zachodnie i wschodnie) utworzono przy armii austriackiej. Każdy z nich składał się z dwóch pułków (w pułku cztery bataliony po 1000 ludzi), dwóch — trzech szwadronów kawalerii (po 150 ludzi) oraz dywizjonu artylerii i batalionu zapasowego. W 1916 r. zreorganizowano Legiony tworząc Naczelną Komendę i trzy brygady Legionów Polskich (1, 2 i 3); każda składała się z dwóch pułków.

Polski Korpus Posiłkowy powstał w 1917 r. z rozwiązanych po kryzysie przysięgowym brygad Legionów Polskich (przeważnie z 2 brygady). Składał się on z dwóch pułków piechoty, pułku ułanów i pułku artylerii. W 1918 r. część korpusu przeszła na stronę rosyjską, a pozostałą część zamknięto w obozie karnym.

Polska Siła Zbrojna powstała w 1917 r. przy poparciu dowództwa niemieckiego i składała się z dwu pułków trzybatalionowych (razem 4800 ludzi). W 1918 r. liczyła ona 9000 ludzi. Po odzyskaniu niepodległości Polska Siła Zbrojna weszła w skład formującego się wojska polskiego.

Polskie jednostki wojskowe w Rosji organizowano już od 1914 r. Pierwszymi były „legiony” tworzone jako oddziały partyzancko-dywersyjne. Taki charakter miał tzw. Legion Puławski składający się z batalionu piechoty, kompanii karabinów maszynowych i szwadronu ułanów. W 1916 r. Legion przeformowano na czterobatalionową Brygadę Strzelców Polskich (4000 ludzi). W 1917 r. z brygady powstała Dywizja Strzelców Polskich składająca się z czterech pułków trzybatalionowych i dywizjonu ułanów (18 000 żołnierzy). W tym samym roku dywizję włączono do utworzonego 1 Korpusu Polskiego. Weszła ona w jego skład jako jedna z trzech dywizji. Po zwycięstwie rewolucji socjalistycznej w Rosji korpus stanął po stronie kontrrewolucji i w 1918 roku został rozwiązany. W 1917 r. utworzono 2 Korpus Polski składający się z dwóch dywizji (zlikwidowany przez Niemców w 1918 r.) W tym samym roku zorgani-

zowano 3 Korpus Polski (rozwiązany pod koniec 1918 r.). Korpusy te (2 i 3) nie odegrały większej roli.

Polskie jednostki w wojsku francuskim powstały w 1914 r. W początkowym okresie była to kompania tzw. bająńczyków. W 1917 r. powołano do życia autonomiczną Armię Polską organizując w jej ramach 1 pułk strzelców, następnie 1 dywizję szkolną, a potem dalsze, tj. 2, 3, 6 i 7. Po sformowaniu wojsk pomocniczych (artyleria, czołgi i lotnictwo) armia liczyła około 100 000 ludzi. Była to tzw. armia Hallera, która zasiła utworzone w 1918 r. wojsko polskie.

Polska Organizacja Wojskowa jako organizacja nielegalna powstała w kraju z połączenia „Strzelca” i Polskich Drużyn Strzeleckich. Początkowo miała to być organizacja dywersyjno-wywiadowcza (w 1917 r. liczyła już 13 000 członków). Po odzyskaniu niepodległości stanowiła trzon wojska polskiego.

Wszystkie wymienione wyżej formacje stosunkowo w małym stopniu przyczyniły się do rozwoju polskiej sztuki wojennej, gdyż w swej organizacji, uzbrojeniu, wyekwipowaniu, szkoleniu i sposobach prowadzenia walki wzorowały się w zasadzie na armiach, przy których były formowane.

Okres wojen polskich w 1918—20 r.

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej siły zbrojne Polski liczyły około 110 000 żołnierzy i — zorganizowane w grupy operacyjne — stanowiły „zlepek” najróżniejszych formacji różniących się uzbrojeniem, umundurowaniem, organizacją i poziomem wyszkolenia. Dopiero w 1919 r. wprowadzono jednolitą organizację, tworząc bataliony, pułki, brygady i dywizje. Wiosną tegoż roku liczebność wojska osiągnęła 200 000.*

Liczebność ta stale wzrastała. Wiosną 1919 r. do Polski przybyło z Francji sześć dywizji (80 000 ludzi) armii Hallera, a latem tegoż roku przyłączyło się wojsko gen. Dowbór-Muśnickiego z Wielkopolski (60 000 ludzi). Po wcieleniu poborowych i ochotników wojsko liczyło 500 000, a jesienią 1920 r. — 1 000 000 żołnierzy, z czego 700 000 przebywało na froncie.

Siły te tworzyły dwa Fronty — każdy w składzie trzech armii. Dalszymi ogniwami organizacyjnymi były dywizje, brygady, pułki, bataliony i kompanie.

Strategia tego okresu miała charakter zaczepny. Cechowała ją umiejętność wyboru głównego wroga, manewrowość, łączenie różnych form walki (przeciwnatarcia, odwroty, obrona itp.). W strategii uwzględniano

* M. Kukiel: Zarys historii wojskowości w Polsce. Kraków 1929 r.; s. 312.

również: koalicyjny charakter wojny, planowanie operacyjne, wybór głównego kierunku uderzenia, gromadzenie odwodów, manewr zarówno w skali strategicznej, jak i operacyjnej oraz odrywanie się od nieprzyjaciela dla zajęcia obrony na dogodnej rubieży.

Taktyka mimo pewnych cech manewrowości (zwłaszcza w warunkach działań zaczepnych) miała w wielu wypadkach charakter sztywnych linii frontów, uderzeń czołowych siłą pędu z jednoczesnym dążeniem do walki na białą broń (dotyczyło to zwłaszcza jazdy). Obronę natomiast cechowała obrona kordonowa, w której zaznaczały się tendencje do tworzenia ufortyfikowanych linii w połączeniu z ośrodkami oporu.*

Zaznaczyły się wyraźnie doświadczenia nabyte w czasie pierwszej wojny światowej, przyniesione do polskiego wojska przez żołnierzy i kadre oficerską z byłych formacji polskich walczących u boku różnych armii europejskich.

Okres między pierwszą a drugą wojną światową

W latach 1920—1928 w wyniku przejścia na stopę pokojową i realizowania wielu przedsięwzięć organizacyjno-szkoleniowych wojsko polskie zostało oparte na powszechnym obowiązku służby wojskowej. W związku z tym osiągnęło liczebność około 18 000 oficerów, 37 000 szeregowców zawodowych oraz 208 500 szeregowców niezawodowych.**

Siły zbrojne składały się z rodzajów broni i służb. Kraj podzielono na dziesięć Okręgów Korpusów; na obszarze każdego z nich stacjonowały: trzy dywizje piechoty, brygada kawalerii, pułk strzelców konnych, pułk artylerii ciężkiej, a ponadto formacje lotnicze, techniczne oraz różne służby.***

Podstawową jednostką w piechocie była drużyna, kilka drużyn stanowiło pluton, a dalej istniał system trójkowy aż do dywizji.**** Natomiast w kawalerii cztery sekcje tworzyły pluton, cztery plutony — szwadro i cztery szwadrony — pułk. Dwa — trzy pułki tworzyły brygadę, a sześć pułków — dywizję kawalerii.***** Artylerię dzielono na dywizyjną (pułk artylerii polowej i pułk artylerii ciężkiej), najcięższą i przeciwlotniczą. Lotnictwo było zorganizowane w pułki lotnicze i lotniczo-myśliwskie. Pułki składały się z kilku dywizjonów dwueskadrowych. W 1928 r. było sześć pułków lotniczych, batalion balonowy i dywizjon morskich wodnopłatowców. Marynarka wojenna składała się z floty morskiej i rzecznej flotyli pińskiej. W skład floty morskiej wchodził dywi-

* Tamże; s. 312.

** Zbiorowe: Dziesięciolecie Polski Odrodzonej 1918—28. Wydawnictwo IKC, Warszawa 1928 r.; s. 301.

*** Tamże; s. 303.

**** W Polsce w 1928 r. było 90 pułków piechoty (tamże, s. 312).

***** W Polsce w 1928 r. było: 27 pułków ułanów, 3 pułki szwoleżerów i 10 pułków strzelców konnych (tamże, s. 313).

zjon ćwiczebny (6 okrętów), dywizjon torpedowców (5 okrętów) i szereg jednostek pomocniczych. Flotylla pińska liczyła sześć monitorów.

W drugim dziesięcioleciu nastąpiła dalsza rozbudowa polskich sił zbrojnych. W lecie w 1939 r. w ich skład wchodziły wojska lądowe i marynarka wojenna.*

Wojska lądowe liczyły trzydzieści dziewięć dywizji, pięć brygad i pułk piechoty, siedem batalionów strzelców, dziewięć batalionów fortecznych, pięćdziesiąt pięć batalionów obrony narodowej, jedenaście samodzielnych brygad i pułk kawalerii, trzydzieści osiem dywizjonów artylerii, dwie brygady zmotoryzowane, trzy bataliony i osiemnaście kompanii czołgów rozpoznawczych, trzydzieści osiem baterii i osiemdziesiąt dwa plutony artylerii przeciwlotniczej, Korpus Ochrony Pogranicza (KOP) oraz wiele jednostek pomocniczych i tyłowych.**

W skład lotnictwa wchodziło ogółem 30 eskadr, tworząc lotnictwo armijne oraz brygadę bombową i brygadę pościgową — jednostki odwodu naczelnego dowództwa (OND). Marynarka wojenna liczyła kilkanaście jednostek bojowych i kilkanaście małych jednostek pomocniczych, dywizjon lotnictwa morskiego (20 wodnosamolotów) oraz cztery dywizjony flotylli wojennej na Prypeci.

Jeżeli nie brać pod uwagę doświadczeń wojennych z początkowego okresu odbudowy państwowości polskiej, to strategię i taktykę sił zbrojnych można rozpatrywać tylko w świetle obowiązującej wówczas doktryny wojennej oraz zasad prowadzenia walki, zawartych w obowiązujących regulaminach i instrukcjach. W myśl tego za zasadniczy sposób prowadzenia wojny uważano działania manewrowe. Miały je prowadzić przede wszystkim związki kawalerii strategicznej. Kawaleria ta miała być podstawowym środkiem manewrowym sił zbrojnych. Działania jej miały się charakteryzować dużą ruchliwością, szerokim i zdecydowanym manewrem oraz dużą siłą przebojową jednostek i związków.

W działaniach zaczepnych kładziono przede wszystkim nacisk na: przełamywanie obrony nieprzyjaciela na całą jej głębokość operacyjną, działania oskrzydlające zgrupowanie sił i środków na wybranych głównych kierunkach, płytkie ugrupowania operacyjne, organizowanie silnych odwodów oraz ściśle współdziałanie wszystkich rodzajów wojsk.

Rozróżniano trzy podstawowe formy działań obronnych: działania opóźniające, obronę ruchową i obronę stałą.*** Również działania obronne miały charakter działań manewrowych.

* Lotnictwo w tym czasie nie stanowiło samodzielnego rodzaju wojska, wchodziło w skład wojsk lądowych.

** „Sesja naukowa poświęcona wojnie wyzwoleniczej Narodu Polskiego 1939--45 r.” Warszawa 1959 r.; s. 139.

*** „Materiały do studiowania historii wojska i sztuki wojennej”. Wydawnictwo MON, Warszawa 1962 r.; z. 6A, s. 39.

FORMY SZTUKI WOJENNEJ W POLSCE OD VI DO XX W.

	Strategia:	Sztuka operacyjna:	Taktyka:
do VII w.	najazdów międzyplemiennych		grupowa
	podbojów centralizujących		oddziałowa
od VII w. do poł. XII w.	obronno-zaczejna		zespołowa
	wojny szarpanej		podjazdowa
od poł. XII w. do poł. XIV w.	obronna		obronno-obłężnicza
	wojen ograniczonych		konnych drużyn feudalnych konnych pojedynków
od II poł. XIV w. do poł. XVIII w.	wojen ekspansywnych		konnych pojedynków w hufach
	obronno-zaczejna		obronno-zaczejna
od II poł. XVIII w. do końca XIX w.	obronna	tzw. mała strategia	broni palnej (ogniowa)
	manewrowa		ognia i ruchu
od II poł. XVIII w. do końca XIX w.	narodowo-wyzwoleńcza	pojedynczych bitew	tyraliersko-kolumnowa kolumnowa
		zespołów bitew	partyzancka
od końca XIX w. do II poł. XX w.	zwrotów zaczepnych	kompleksów bitew	fal tyralier
	wojen koalicyjnych	samodzielnych operacji	rodzajów wojsk
	paktów i obozów	kombinowanych operacji	ogólnowojskowa

Wojska pancerne i lotnicze na równi z innymi rodzajami i służbami miały tylko wspierać i zabezpieczać działania wojenne piechoty i kawalerii.

Należy podkreślić, że w Polsce w tym okresie trafnie przewidywano charakter przyszłej wojny. Jednak ani przygotowane siły i środki, ani zasady tworzenia wojska, ani posunięcia organizacyjne, nie były zgodne z tymi przewidywaniami. Dlatego armia polska, piąta co do liczebności armia Europy, nie była przygotowana do prowadzenia współczesnej wojny. Nie mogła więc prowadzić skutecznych akcji przeciwko nieprzyjacielowi — dysponującemu lotnictwem i bronią pancerną — jakim były Niemcy hitlerowskie.

SZTUKA WOJENNA W OKRESIE WOJNY WYZWOLENCZEJ NARODU POLSKIEGO (1939—1945 r.)

W celu dokładniejszego scharakteryzowania sztuki wojennej tego okresu celowe wydaje się podzielenie materiału na cztery działy:

- sztukę wojenną w wojnie obronnej narodu polskiego w 1939 r.;
- formy i sposoby działań polskiego ruchu oporu w latach okupacji (1940—45 r.);
- walki oddziałów polskich u boku aliantów 1940—45 r.;
- doświadczenia bojowe regularnych jednostek ludowego wojska polskiego (1943—45 r.).

Sztuka wojenna w wojnie obronnej narodu polskiego w 1939 r.

W celu przeciwstawienia się agresji niemieckiej Polska do września 1939 r. zdołała zorganizować i przygotować naczelne organa wojskowe, siedem armii ogólnowojskowych, trzy samodzielne grupy operacyjne oraz tzw. korpus interwencyjny.* Podstawowe siły polskie z zaimprovizowanymi jednostkami i grupami (bez jednostek obrony narodowej i części Korpusu Ochrony Pogranicza) liczyły: trzydzieści dziewięć dywizji piechoty, jedenaście brygad kawalerii około 420 samolotów i kilkadziesiąt jednostek marynarki wojennej.**

Strategię polską tego okresu cechowało:

- oparcie się na niewłaściwej doktrynie w zakresie tworzenia sił zbrojnych (wyznaczenie niewłaściwych ról poszczególnym rodzajom wojsk);

* Korpus interwencyjny w składzie 13 i 17 DP był przeznaczony do działań o zdobycie Gdańska. Rozwiązany przed wybuchem wojny.

** „Materiały do studiowania historii wojska i sztuki wojennej”. Wydawnictwo MON, Warszawa 1962 r.; cz. II z. 6A, s. 80.

— zbyt powierzchownie opracowany i nie dokończony plan wojny z Niemcami (tzw. plan „Z”);

— przyjęcie koncepcji działań pasywnych polegających na akcji opóźniającej i bitwie obronnej na pozycji z góry upatrzonej w celu zatrzymania wroga;

— rozproszenie sił i środków prawie równomiernie wzdłuż granicy państwowej (północnej, zachodniej i południowej) na nie przygotowanych odpowiednio pozycjach;

— niewłaściwe i mało elastyczne dowodzenie na wyższych szczeblach;

— niezbyt dokładne zgranie współdziałania związków operacyjnych ze związkami taktycznymi i z rodzajami wojsk;

— zbytne przecenianie sił własnych i niedocenywanie możliwości wroga oraz liczenie na sojuszników;

— niewielka ruchliwość wojsk polskich oraz brak śmiałego manewru

Działania taktyczne miały wiele cech negatywnych. Do nich przede wszystkim trzeba zaliczyć: wyznaczanie zbyt szerokich pasów działań związkom i oddziałom, niezabezpieczanie skrzydeł, stawianie zadań przestających możliwości oddziałów, chaotyczne prowadzenie działań odwrotowych, brak współdziałania oraz słabo zorganizowane zabezpieczenie materiałowo-techniczne.

W działaniach odwrotowo-obronnych i zwrotach zaczepnych opierało się głównie na piechocie i artylerii. Kawaleria i lotnictwo wykonywały zadania drugorzędne. Zresztą lotnictwo i broń pancerna były bardzo nieliczne i — w warunkach wielokrotnej przewagi nieprzyjaciela — nie mogły odegrać w kampanii wrześniowej ważniejszej roli.

Pomimo wymienionych błędów i niedociągnięć kampania wrześniowa była dowodem niebywałego bohaterstwa, uporu i chęci walki (Westerplatte, Warszawa, Modlin itp.), bitności i brawury polskich żołnierzy (bitwa nad Bzurą, pod Krajantami) oraz ofiarnej walki całego narodu (poczta gdańska, obrona Warszawy). Jednak w warunkach ogromnej przewagi wroga i osamotnienia Polska została całkowicie pokonana.

Formy i sposoby działań polskiego ruchu oporu w latach okupacji (1940—45 r.)

Ani klęska wrześniowa, ani terror okupacyjny nie złamały ducha walki w polskim narodzie. Zmuszało to do samoobrony, potęgowało niechęć do wroga, skłaniało do oporu. Dlatego też lata okupacji były zarazem okresem bohaterskiej walki narodu polskiego o wyzwolenie narodowe i społeczne.

Jednym z ośrodków konspiracji politycznej i wojskowej była burżuazja polska, która pragnęła objąć walką wyzwolenczą cały naród, wiążąc sprawę wyzwolenia kraju z działaniami wojsk państw zachodnich. Jako swoje ramię zbrojne ośrodek ten zorganizował Związek Walki Zbrojnej, przekształcony później w Armię Krajową.* Jej struktura organizacyjna w skrócie wyglądała następująco: dowódca AK, Komenda Główna, komendy terenowe, obwody, okręgi i garnizony. Organizacja oddziałów AK była zbliżona do organizacji armii regularnej, oparta w zasadzie na systemie trójkowym (od plutonu do dywizji). Istniały także drobne pododdziały przeznaczone do zadań specjalnych. Oprócz AK do tego nurtu politycznego należy również zaliczyć Narodową Organizację Wojskową, „Szare Szeregi” oraz wiele drobnych oddziałów i ugrupowań, a także Bataliony Chłopskie.

Kierownictwo Batalionów Chłopskich w początkowym okresie swej działalności, mimo pewnych oporów ze strony członków, a nawet współpracy z lewicowym ruchem oporu, popierało i realizowało program nurtu burżuazyjnego. W 1944 r. po formalnym połączeniu AK z BCh duża część organizacji nie uznała tego połączenia i przeszła do obozu lewicowego, część formalnie uznawała połączenie, ale w praktyce współpracowała z AL, pozostała część została wchłonięta przez AK.

Strategia AK była bardzo ściśle związana z polityką burżuazji. Dlatego początkowo realizowano koncepcję powstania powszechnego na tyłach sił niemieckich, by po 1943 r. w związku z teorią „dwóch wrogów” zmienić ją na koncepcję „stania z bronią u nogi”. Później na skutek dążeń szeregowych członków AK próbowano wcielić w życie program „walki ograniczonej”, co miało na celu zahamowanie czynnej walki zbrojnej z okupantem. W końcu zorganizowano akcję „Burza” i powstanie zbrojne w Warszawie, co miało umożliwić burżuazji przechwycenie władzy w wyzwalanym kraju.

Zagadnienia taktyczne ze względu na wiele cech ych zostaną omówione razem z taktyką GL i AL.

Drugim ośrodkiem ruchu oporu był nurt lewicowy, reprezentowany początkowo przez szereg drobnych ugrupowań, takich jak: Stowarzyszenie Przyjaciół ZSRR, „Sierp i Młot”, Związek Walki Wyzwolenczej i inne. Utworzyły one swoje oddziały partyzanckie, np. oddział „Kazika”, oddział „Kirpicznego”, oddział „Czerwonej Partyzantki” itd. Powstanie PPR w styczniu 1942 r. skupiło wokół jej programu te drobne ugrupowania lewicowe, a powołana do życia Gwardia Ludowa stała się trzonem ludowej partyzantki.

* Ustalał to rozkaz gen. Sikorskiego z dnia 16.2.1942 r. (Patrz: „Z dziejów wojny wyzwolenczej narodu polskiego 1939—1945.” Wydawnictwo MON, Warszawa 1960 r.; s. 295).

W początkach 1942 r. powstało Dowództwo Główne GL, które podzieliło okupowany kraj na 12 okręgów. W tym też roku okręgi połączono tworząc siedem obwodów. W październiku 1943 r. wykrystalizowała się ostateczna struktura GL. Kraj podzielono na 6 obwodów* (każdy po kilka okręgów**), te z kolei na powiaty lub rejony, a te na garnizony czy placówki.

Struktura organizacyjna GL w 1942 r. była bardzo różnorodna. Dopiero w 1943 r. została wprowadzona jednolita organizacja: pięciu gwardzistów tworzyło sekcję, dwie sekcje — drużynę, trzy drużyny — pluton i trzy plutony — batalion. Siły GL składały się z oddziałów partyzanckich (leśnych), grup wypadowych (tworzonych doraźnie), jednostek garnizonowych, grup specjalnych oraz grup sabotażowych.

W styczniu 1944 r. po powołaniu do życia Armii Ludowej (w której skład weszła Gwardia Ludowa, część Batalionów Chłopskich i niektóre oddziały Armii Krajowej) nie nastąpiły jakieś radykalne zmiany w strukturze organizacyjnej z wyjątkiem powołania władz centralnych i utworzenia większych jednostek partyzanckich w postaci Brygad AL (zwłaszcza w Lubelskiem). W 1944 r. AL liczyła około 60 000 ludzi, z czego w oddziałach polowych było 11 000.***

Strategia polskiego ruchu oporu wyływała ze sformułowanej przez PPR nowej rewolucyjnej koncepcji wojny wyzwolenczej. Wojna ta miała polegać na wszechogarniającym froncie narodowym przeciwko okupantowi, wojnie nieugiętej, bezpardonowej, w której naród sam zadecyduje o własnym losie. Miała to być walka o Polskę wolną, równą, bez panów, bez wyzysku, głodu i nędzy.

Do głównych kierunków taktycznej działalności partyzanckiej GL i AL można zaliczyć:

- akcje przeciwko komunikacji okupanta (koleje, mosty, linie łączności, linie energetyczne, lotniska i samochody);
- akcje przeciwko przemysłowi okupanta i przemysłowi produkującemu dla okupanta;
- akcje mające na celu obronę społeczeństwa i oddziałów partyzanckich;
- akcje odwetowe i kontyngentowe;
- akcje mające na celu zaopatrzenie partyzantów w broń, żywność, umundurowanie, pieniądze itp.;

* I-Warszawski, II-Lubelski, III-Radomski, IV-Krakowski, V-Łódzki, VI-Zagłębie (Tamże, s. 343).

** Liczba okręgów w obwodzie była różna — od trzech do pięciu. Były również samodzielne okręgi i podokręgi, jak np. Katowice, Chrzanów.

*** „Materiały do studiowania historii wojska i sztuki wojennej”. Wydawnictwo MON, Warszawa 1963 r.; cz. II, z. 6C; s. 45.

— akcje specjalne, wywiadowcze i inne.*

Najczęściej stosowaną formą działania partyzantów były: zasadzki, wypadki, zamachy, potyczki drobnych grup bojowych, bitwy partyzanckie w oparciu o bazy, bitwy spotkaniowe w otwartym polu, walki w okrążeniu, walki w miastach, odwroty i marsze. Działania te cechowało: zaszkoczenie, manewrowość, gwałtowność, krótki czas trwania akcji oraz wykorzystanie trudnych warunków terenowych, atmosferycznych i wreszcie różnorodność form, forteli i sztuczek wojennych. Jak z tego widać, był to bardzo bogaty arsenał specyficznej sztuki wojennej, jaką jest niewątpliwie wojna partyzancka zapoczątkowana w Polsce jeszcze w XVII w.

Walka oddziałów polskich u boku aliantów (1940—45 r.)

Wojsko polskie działające u boku aliantów zachodnich nie było wojskiem jednolitym. Składało się z różnych żołnierzy, tworzono je w różnych warunkach politycznych i geograficznych. Różnorodność tę podkreślało dodatkowo różne uzbrojenie, wyposażenie oraz różne formy organizacyjne.

Najwcześniej — bo już w 1939 r. — rozpoczęto formowanie jednostek polskich we Francji. Do połowy 1940 r. sformowano:** 1 dywizję grenadierów, 2 dywizję strzelców pieszych, Samodzielną Brygadę Strzelców Podhalańskich, 10 brygadę kawalerii Pancernej oraz dziewięć kompanii armat przeciwpancernych. Nie zdołano zakończyć formowania dwóch dywizji piechoty i Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich. Ogólny stan polskich sił zbrojnych we Francji w czerwcu 1940 r. wynosił 82 000 żołnierzy.

Drugim ośrodkiem formowania jednostek polskich (w późniejszych latach) była Wielka Brytania. Tam też, oprócz działającej już w Egipcie 1 Brygady Strzelców Karpackich, zorganizowano: 1 dywizję pancerną, 1 samodzielną brygadę spadochronową oraz 1 samodzielną kompanię „Commando” — razem 18 500 ludzi. Ponadto zorganizowano oddziały zapasowe, szkolne i pomocnicze oraz sztaby.

Z jednostek polskich sił zbrojnych zorganizowanych w ZSRR, które na skutek antyradzieckiego stanowiska polskiego rządu emigracyjnego zostały wyprowadzone do Iraku w sile około 80 000 pod dowództwem gen. W. Andersa,* został utworzony 2 Korpus Polski podporządkowany

* Gen. bryg. B. Bednarz: *Wojskowy wkład Polski w drugą wojnę światową*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, Warszawa, 1965 r.; nr 1/2, s. 38, 40 i 41

** F. Skibiński: *Polskie siły zbrojne na Zachodzie 1939—45*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 3 i 4/1963 r.; s. 296.

Brytyjczykom. W jego skład wchodziły: 12 pułk ułanów, 3 Dywizja Strzelców Karpackich, 5 Kresowa Dywizja Piechoty, 2 Warszawska Brygada Pancerna i 2 grupa artylerii. Dywizja piechoty składała się z dwu brygad strzeleckich, natomiast brygada pancerna — z trzech pułków czołgów. A więc była to organizacja nietypowa jak na warunki polskie i uwiódrcznilo się w niej wiele elementów zapożyczonych od Anglików. Ogólny stan korpusu wynosił około 46 000 ludzi i w jednostkach pomocniczych ponad 12 000.

Lotnictwo polskie było tworzone równocześnie we Francji i Wielkiej Brytanii. We Francji zostały zorganizowane cztery dywizjony myśliwców, dwa dywizjony rozpoznawcze i dywizjon bombowy oraz wiele szkół, kursów i jednostek pomocniczych.** W wielkiej Brytanii natomiast utworzono w latach 1940—45 jedenaście dywizjonów myśliwskich, cztery dywizjony bombowe, dywizjon samolotów artylerii i Polski Zespół Myśliwski.***

Marynarka wojenna była organizowana w Wielkiej Brytanii. W jej skład weszło:**** pięć okrętów podwodnych, dziewięć kontrtorpedowców, dwa lekkie krążowniki, dziewięć ścigaczy, dwa okręty szkolne i szereg statków handlowych.

Jak z tego wynika, siły te były duże, dysponowały wszystkimi rodzajami uzbrojenia, były dobrze wyposażone i miały odpowiednie zaplecze techniczne.

Ponieważ polskie oddziały na Zachodzie nie prowadziły własnej, samodzielnej strategii, do rozwoju polskiej strategii przyczyniły się tylko w minimalnym stopniu; w większym natomiast stopniu przyczyniły się do rozwoju taktyki. Chociaż i w taktyce można zaobserwować wiele elementów taktyki francuskiej i brytyjskiej. Wynikało z tego, że jednostki właściwie większość działań prowadziły w ramach alianckich związków operacyjnych. Lepiej więc może mówić o pewnych doświadczeniach jednostek polskich zdobytych w czasie działań u boku aliantów.

Jednak już nawet z tych ilościowych zestawień wynika, w jakim stopniu polskie jednostki na Zachodzie przyczyniły się do rozgromienia koalicji faszystowskiej w czasie drugiej wojny światowej.

Doświadczenia bojowe regularnych jednostek ludowego Wojska Polskiego (1943—45 r.)

Po wyprowadzeniu przez gen. Andersa na Bliski Wschód dopiero co zorganizowanych dywizji polskich w ZSRR i po zerwaniu stosunków dy-

* Zbiorowe: „W dwudziestą rocznicę zwycięstwa”. Wydawnictwo PAN 1966 r.; s. 56.

** F. Skibiński: Polskie siły zbrojne na Zachodzie 1939—1945 r. „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 3 i 4/1963 r.; s. 344.

*** Tamże, s. 344—46.

**** Tamże, s. 347—51.

plomatycznych między rządem Związku Radzieckiego a emigracyjnym rządem polskim w Londynie, powstał w ZSRR Związek Patriotów Polskich. W wyniku jego starań rząd Związku Radzieckiego, akceptując dążenia emigracji polskiej, wyraził zgodę na powtórne formowanie jednostek polskich na swoim terytorium. Jednostki te miały u boku Armii Radzieckiej wziąć udział w walce ze wspólnym wrogiem — Niemcami faszystowskimi.

Początkowo (w maju 1943 r.) została sformowana 1 Polska Dywizja Piechoty, a w sierpniu tego roku 1 Korpus Polskich Sił Zbrojnych składający się z trzech dywizji piechoty i jednostek specjalnych; miało to stanowić załazek przyszłych rodzajów wojsk. W ten sposób do końca 1943 r. jednostki polskie liczyły już ponad 32 000 ludzi. Ponieważ nie wyczerpało to możliwości mobilizacyjnych polonii radzieckiej, w marcu 1944 r. z Korpusu Polskich Sił Zbrojnych stworzono Armię Polską. Armia ta miała nietypową organizację (bez szczebla korpuśnego) i składała się początkowo z czterech, a potem z pięciu dywizji piechoty oraz z wielu jednostek specjalnych (1 brygady kawalerii, 2 i 3 brygady artylerii haubic, 1 brygady saperów, 1 dywizji artylerii przeciwlotniczej, 1 brygady pancernej itd.).*

Po wyzwoleniu wschodnich terenów Polski Krajowa Rada Narodowa powołała do życia ludowe Wojsko Polskie, w którego skład weszła AL i Armia Polska utworzona w ZSRR. Ludowe Wojsko Polskie miało składać się z: Naczelnego Dowództwa WP (zarazem dowództwo Frontu Polskiego), Frontu Polskiego, który miały tworzyć trzy armie ogólnowojskowe (1, 2 i 3 AWP) każda składająca się z pięciu dywizji piechoty, pięciu brygad artylerii, dywizji artylerii przeciwlotniczej, brygady pancernej, pułków czołgów ciężkich, brygady saperów, brygady zaporowej, pułku łączności. Przewidywano również zorganizowanie dwu dywizji artylerii, korpusu lotnictwa i innych jednostek specjalnych jako odwołu naczelnego dowództwa. Ogółem miano zorganizować Wojsko Polskie w sile 400 000 ludzi.**

W praktyce okazało się to jednak niemożliwe do przeprowadzenia. W drugiej połowie 1944 r. sformowano tylko 2 AWP, 1 korpus pancerny, 1 korpus lotniczy i szereg jednostek specjalnych. Z chwilą powołania Rządu Tymczasowego przez KRN (31.12.1944 r.) Wojsko Polskie składało się z: Naczelnego Dowództwa, dowództw 1 i 2 AWP, dziesięciu dywizji piechoty, jednej brygady kawalerii, dwunastu brygad artylerii, jednej brygady moździerzy, trzech dywizji artylerii przeciwlotniczej, jednego korpusu pancernego, dwóch brygad pancernych, pięciu brygad inżynier-

* St. Komornicki: Wojsko Polskie -- Krótki informator historyczny. Wydawnictwo MON, Warszawa 1965 r.; s. 33.

** „Materiały do studiowania historii wojska i sztuki wojennej.” Wydawnictwo MON, Warszawa 1963 r.; cz. II, z. 6C, s. 103.

ryjnych, czterech dywizji lotniczych, tyłów, jednostek zapasowych, szkolnictwa wojskowego itp. Łączny stan wynosił 270 tys. ludzi.* Później liczebność wzrosła do ponad 400 tys. żołnierzy.

Tak więc ludowe Wojsko Polskie było armią nowoczesną, mającą wszystkie podstawowe rodzaje wojsk i służb i niewiele różniącą się od schematów organizacyjnych innych armii istniejących w tym czasie.

Ludowe WP rozpoczęło swój szlak bojowy działaniami 1 dywizji piechoty pod Lenino, a zakończyło go nad Łabą na ziemi niemieckiej i w Mielniku pod Pragę Czeską. W znacznym stopniu przyczyniło się do rozgromienia Niemiec hitlerowskich (około 200 000 ludzi czynnie walczyło na froncie).**

Działania ludowego Wojska Polskiego prowadzone na tak rozległym szlaku dostarczyły wiele cennych doświadczeń i przykładów bojowych. Większość prowadzonych działań miała charakter zaczepny. Na piętnaście ważniejszych operacji i walk prowadzonych w okresie od października 1943 r. do maja 1945 r. jedenaście było zaczepnych. Działania zaczepne były różne i obejmowały: natarcie na zawczasu przygotowaną obronę nieprzyjaciela (Lenino i pozycja ryglowa Wału Pomorskiego), natarcie połączone z forsowaniem przeszkody wodnej (operacja warszawska i berlińska), natarcie na silnie umocnione rejony (Wał Pomorski), natarcie na miasto (Praga, Warszawa, Berlin, Kołobrzeg), natarcie w terenie lesistobagnistym (operacja pomorska i berlińska).

Nabyte doświadczenia w prowadzeniu działań obronnych dotyczyły: obrony na przyczółku (przyczółek warecko-magnuszewski), obrony za przeszkodą wodną (nad środkową Wisłą); obrony organizowanej w toku działań zaczepnych (na Wale Pomorskim, w operacji berlińskiej 1 i 2 AWP), obrony przeciwdesantowej podczas obrony wybrzeża morskiego (na wybrzeżu Morza Bałtyckiego).

Ponadto zdobyto doświadczenia w prowadzeniu specyficznych działań, takich jak: pościg w głębi operacyjnej, marsze na duże odległości, odpieranie kontrataków i przeciwuderzeń, okrążanie i blokada okrążonego nieprzyjaciela oraz współdziałanie rodzajów wojsk (pancernych, lotniczych i artyleryjskich) we wszystkich wymienionych działaniach.

W wyniku działań ludowe Wojsko Polskie zahartowało się w ciężkich walkach, zdobyło wiele cennych doświadczeń i nawyków — stało się pełnowartościowym wojskiem. Doświadczenia te odegrały dużą rolę w kształtowaniu ludowego Wojska Polskiego w okresie pokoju; należy je zaliczyć do chlubnych tradycji wojskowych naszego pokolenia.

* S. Komornicki. Wojsko Polskie — Krótki informator historyczny. Wydawnictwo MON, Warszawa 1965 r.; s. 33.

** „Materiały do studiowania historii wojska i sztuki wojennej”. Wydawnictwo MON, Warszawa 1963 r.; cz. II, z. 6C, s. 205.

* * *

Z tej krótkiej charakterystyki rozwoju wojska i sztuki wojennej w Polsce w ciągu tysiąclecia wyraźnie wynika, że rozwój ten następował pewnymi etapami. Były bowiem okresy, w których wojsko i sztuka wojenna Polski święciła wielkie tryumfy i była zaliczana do czołówki europejskiej, np. w pierwszej połowie XI, XII i XV w. oraz w wieku XVII. Były także okresy zahamowania, regresji czy nawet upadku, jak chociażby w wieku XIII, XIV i XVIII. Były jednak i takie okresy, w których z powodu braku regularnej armii zrywały się do walki o wyzwolenie narodowe i społeczne szerokie masy ludowe. Przykładem tego były: walki chłopów pod wodzą S. Czarnieckiego ze Szwedami w kampanii 1655/56 r., powstanie kościuszkowskie 1794 r., listopadowe 1830/31 r., styczniowe 1863/64, wielkopolskie 1918 r., trzy powstania śląskie 1919, 1920, 1921 r. i wreszcie ruch oporu w latach 1939—45 r. Ta ostatnia walka zakończyła się całkowitym sukcesem.

MYŚL WOJSKOWA W POLSKIM PIŚMIENICTWIE W WIEKACH XV – XX

W niniejszym artykule przedstawię w zarysie drogi rozwojowe polskiej myśli wojskowej. Zagadnienie to jest na ogół mało znane, nawet wśród grona wojskowych, mimo iż również w tej dziedzinie mamy wcale niebagatelny dorobek i wielowiekowe tradycje. Tradycje te sięgają dość odległej przeszłości, bo aż połowy XV w. Ukazały się wówczas pierwsze prace z zakresu piśmiennictwa wojskowego. Oczywiście rozwijające się później piśmiennictwo wojskowe było tylko wąskim wycinkiem szerokiego nurtu ogólnego rozkwitu kultury i nauki, jakie niosły z sobą czasy odrodzenia.

Mimo iż pierwsze prace pisane z zakresu wojskowości pojawiły się już w XV w., to jednak ze względu na ich niewielki nakład i mały zasięg oraz specyficzny język (łaciński) nie one stanowiły podstawę znajomości sztuki wojowania. Największą rolę w tym względzie odgrywały doświadczenia i umiejętności osobiste, tradycje rodowe, a nawet rady i zalecenia przekazywane ustnie z pokolenia na pokolenie, z ojca na syna.

Na rozwój polskiej myśli wojskowej wpłynęły zasadniczo cztery czynniki: ciągle zagrożenie granic Polski przez Krzyżaków, Tatarów, Turków, Wołochów i Szwedów, prądy humanistyczne napływające do Polski, niosące z sobą zrozumienie dla wszelkiej nauki, niezatarte wartości sztuki wojowania ludów starożytnych państw wraz z ich wojskową spuścizną pisarską oraz dokonujące się przemiany w sztuce i technice wojennej Polski.

POLSKA MYŚL WOJSKOWA W XV I XVI WIEKU

Jak już wspomniałem na wstępie, zagadnienia obronności Rzeczypospolitej zaczęły się pojawiać w literaturze polityczno-społecznej już w połowie XV w. Pierwszym pisarzem, który podjął tę sprawę, był polityk Jan Ostroróg (1436—1501), wojewoda poznański. W swojej pracy zatytułowanej *Monumentum pro Reipublicae ordinatione* (*Memoriał w sprawie*

urządzenia Rzeczypospolitej) napisanej po roku 1467 podał sposoby przeprowadzenia reform szeregu instytucji państwowych, a przede wszystkim skarbu, wojska i sądownictwa. Większą część pracy poświęcił Ostroróg sprawom obronności kraju, wykazując jej słabości i sposoby ich usunięcia.

Postulował poprawę uzbrojenia wojska, zwiększenie finansów na obronę kraju oraz zastąpienie pospolitego ruszenia szlachty powszechnym obowiązkiem służby wojskowej. Były to więc postulaty słuszne, potrzebne krajowi, a jednocześnie dostosowane do ówczesnej polskiej rzeczywistości. Niestety w praktyce nie zostały zrealizowane.

Kontynuatorem tych idei był Andrzej Frycz Modrzewski (1503—1572 r.), czołowy pisarz polityczny i publicysta XVI w. Urodzony w Wolborzu, wykształcony i obyty w świecie, od 1547 r. piastował urząd sekretarza królewskiego*. Trzecią księgę największej swojej pracy pt. *De Reipublica emendanda (O poprawie Rzeczypospolitej)*** napisanej w 1551 r., zawierającej program przebudowy najważniejszych dziedzin życia państwowego, poświęcił całkowicie sprawom obronności kraju. W tej księdze zatytułowanej *O wojnie* autor szeroko omówił teoretyczne zagadnienia wojny, jako zjawiska społeczno-historycznego, z punktu widzenia etyki, podkreślając wartość pokoju i wykazując zło, jakie przynosi wojna. Dokonał podziału na wojny sprawiedliwe i niesprawiedliwe. Pierwsze — podjęte w obronie istnienia własnego narodu i kraju — uważał za możliwe do przyjęcia, drugie natomiast ostro potępiał.

W dalszych częściach trzeciej księgi Modrzewski omówił sprawy przygotowania kraju do obrony. Wskazywał na konieczność zreformowania pospolitego ruszenia szlachty, zwrócenia uwagi na szkolenie wojska, wychowanie fizyczne, dobór dowódców itp. Również w tym celu proponował autor zbudowanie systemu zamków warownych (zwłaszcza w rejonach nadgranicznych) ze stałymi załogami. Oczywiście wszystko to wymagało dużych nakładów finansowych. Proponował więc, aby środki finansowe uzyskać przez sprawiedliwe opodatkowanie wszystkich obywateli.

Tak więc księga *O wojnie* była jedną z ważniejszych pozycji polskiego wojskowego piśmiennictwa w XVI w. Stanowi ona także wielką wartość poznawczą ze względu na obszerny materiał, jaki zawiera. Książka ta w dużym stopniu przyczyniła się do rozwoju polskiej myśli wojskowej.

Pocześniejsze miejsce w polskim piśmiennictwie wojskowym zajmuje praca pierwszego pisarza i teoretyka wojskowego Stanisława Łaskiego

* Mała Encyklopedia Powszechna. Wydawnictwo PWN, Warszawa 1959 r.; s. 578.

** Praca napisana była po łacinie, a następnie przetłumaczona na język polski, niemiecki, francuski i hiszpański (częściowo).

(1500—1550 r.*), zatytułowana *Spraw postępków rycerskich i przewagi opisanie krótkie z naukami w tej zacnej zabawie potrzebnymi*, a potocznie nazywana *Księgami o gotowości wojennej* (ok. 1540 r.). Autor, synowiec kanclerza Polski J. Łaskiego, wojewoda sieradzki, podróżnik, uczestnik licznych wojen i bitew, zebrane doświadczenia pragnął przekazać rodakom w swojej książce, której treść obejmowała 280 wskazań i zaleceń ze wszystkich dziedzin sztuki wojennej.

Najwięcej miejsca poświęcił autor zagadnieniom dotyczącym przygotowania i prowadzenia działań wojennych. Przy tym szczególnie nacisk położył na takie sprawy, jak: pobór wojska, wyszkolenie i sposoby prowadzenia różnych form walki (marsze, forsowanie rzek, rozpoznanie, natarcie, pościg i odwrót). Nie pominął też zagadnień obrony, sztuki fortyfikacyjnej oraz prowadzenia oblężenia warownych zamków i twierdz. Na zakończenie autor radził, jak należy traktować jeńców i zjednywać sobie ludność krajów podbitych.

Oceniając ogólnie pracę Stanisława Łaskiego należy stwierdzić, że jego książka miała wówczas dużą wartość praktyczną. Obecnie cenna jest ze względu na zawarty w niej bardzo bogaty materiał dotyczący armii państw zachodniej Europy, znanych autorowi z własnych doświadczeń.

Niewątpliwie wśród dzieł wojskowych XVI w. na czoło wysuwa się praca wybitnego pisarza wojskowego, hetmana wielkiego koronnego Jana Tarnowskiego (1488—1561 r.), zatytułowana *Consilium rationis bellicae* (*Rada sprawy wojennej*). Autor książki urodzony pod Tarnowem, syn wojewody krakowskiego, starannie wychowany i wykształcony, piastował urząd kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego**. Zdobył bogatą praktykę wojenną, co niewątpliwie przyczyniło się do podniesienia wartości jego dzieła.

W pracy swej napisanej w 1558 r. po polsku (z wyjątkiem tytułu i wstępu napisanych po łacinie) autor rozpatrzył szereg zagadnień związanych z organizacją dowodzenia, przemarszami wojsk, prowadzeniem walki, sztuką fortyfikacyjną itp. W sprawach teorii wojny zajmował takie samo stanowisko jak Frycz Modrzewski. Wyłożone przezeń zasady sztuki wojennej stały się wzorem dla innych wybitnych wodzów polskich.***

Szerzej omówił zagadnienie walki w otwartym polu, a zwłaszcza walki w oparciu o tabor. Ponadto przedstawił najskuteczniejszy, jego zdaniem, sposób walki z Tatarami, tj. bicie ich częściami (koszami) z zaskoczenia oraz zdobywanie twierdz i zamków warownych przez oblężenie.

* J. Sikorski: Materiały do studiowania historii wojska i sztuki wojennej. Cz. I, z. 3; s. 68.

** Mała Encyklopedia Powszechna. Wydawnictwo PWN, Warszawa 1959 r.; s. 969.

*** Chodkiewicz, Koniecpolski, Żółkiewski, Sobieski i inni.

Z tego widać, że praca Tarnowskiego ujmowała wiele zagadnień taktycznych, była oryginalna, miała charakter instrukcji, a nawet regulaminu taktycznego. Wynikała z potrzeby chwili. Była oparta na głębokich studiach i szerokiej praktyce dowódczej autora, co podnosiło jej walory. Była ogólnie dostępna i znana przez szerokie koła wojskowych.

Kolejną pozycją tego okresu była praca Marcina Bielskiego (ok. 1495—1575 r.) pt. *Sprawa rycerska* (1659 r.). Bielski, urodzony w Białej koło Pajęczna, starannie wychowany i wykształcony, uczestniczył w wielu wyprawach wojennych i bitwach.

Praca ma dużą wartość poznawczą, ponieważ znaczną jej część poświęcił autor starożytnej sztuce wojennej. W części dotyczącej czasów współczesnych autorowi opisał sposoby zdobywania twierdz, zakładania min, budowania podkopów itp. Zajmował się również sprawą odlewania dział, budowy pocisków, sporządzania prochu, rakiet itp. Ponadto podał wiele uwag dotyczących zasad wykorzystywania artylerii, urządzania obozów warownych i walki z Tatarami.*

W sumie praca Bielskiego nie była jednolita ani pod względem zawartej w niej treści, ani pod względem wartości, jaką przedstawiała dla współczesnych autorowi. Na pewno części dotyczące historii starożytnej sztuki wojennej nie miały zbyt wielkiego znaczenia praktycznego w warunkach polskiej armii XVII w.

Ostatnią rozpatrywaną pracą z tego okresu są *Księgi hetmańskie* (1578 r.) Stanisława Sarnickiego (1532—1597 r.). Praca objętościowo największa (10 ksiąg do dziś pozostaje w rękopisie. Autor urodził się w Mokrem Lipiu, był uczniem Kalwina, działaczem religijnym i politycznym, pisarzem historyczno-wojskowym.

W pracy swej Sarnicki omówił wiele zagadnień wojskowych, mimo iż sam nie był dowódcą ani specjalistą wojskowym. Wstępne rozdziały (podobnie jak Bielski) poświęcił historii starożytnej sztuki wojennej. Treścią dalszych rozdziałów są takie zagadnienia, jak: technika i inżynieria wojenna oraz opisy sporządzania dział, kul, prochu, rac i innego sprzętu wojennego.

Z zakresu taktyki autor starał się przekazać potomności: sposoby walki z Tatarami, tworzenie polskich szyków bojowych (m.in. „stare urządzenie polskie”), sposoby zdobywania twierdz, zamków i miast, forsowania rzek, wykonywania marszów itp. W pracy Sarnicki przytoczył wiele przykładów historycznych (zaczepniętych z prac pisarzy europejskich), którymi zastąpił suche rady i zalecenia.

Oceniając dzieło Sarnickiego trzeba stwierdzić, że miało ono szeroki zakres tematyczny, było bogato ilustrowane przykładami historycznymi,

* Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. Wydawnictwo MON. Warszawa 1965 r.; t. I, s. 350

szkicami i rysunkami.* Zawierało zbiór całej ówczesnej wiedzy wojskowej. Szkoda, że nie było szerzej spopularyzowane wśród wojskowych.

Jak widać z tego krótkiego przedstawienia najważniejszych prac pisarzy wojskowych XVI w., polskie piśmiennictwo wojskowe tego okresu wyszło daleko poza granice narodowej sztuki wojennej i charakteryzowało się bardzo szerokim wachlarzem poruszanych zagadnień — począwszy od umundurowania, a skończywszy na budowie rac. Przeważały w nich jednak zagadnienia ogólnowojskowe. W pracach tych stosowano różne formy przekazywania specyficznych treści.

XVI w. był w sumie poważnym krokiem naprzód w dziedzinie polskiej teoretycznej wiedzy wojskowej, która wydzwignęła się na wysoki, europejski poziom. Polskie piśmiennictwo stało się ogólnie przyjętą i uznawaną częścią składową piśmiennictwa wojskowego.

POLSKA MYŚL WOJSKOWA W XVII WIEKU

Istniejący stan rzeczy w sztuce wojennej XVII w. wywarł znaczny wpływ na rozwój polskiej myśli wojskowej i pchnął ją w innym nieco kierunku niż w poprzednim stuleciu. Polska myśl wojskowa w XVII w. — to przede wszystkim myśl techniczna; myśl ogólnowojskowa była tylko jej uzupełnieniem.

Kazimierz Siemienowicz żył w pierwszej połowie XVII w.,** za Władysława IV pełnił funkcję głównego inżyniera artylerii wojska polskiego. Podczas pobytu w Holandii napisał (1650 r.) książkę pt. *Artis magnae artilleriae pars prima* (*Sztuki wielkiej artylerii część pierwsza*), która wkrótce została przetłumaczona na kilka języków europejskich.

Pierwsza część zawierała szczegółowy opis procesu wyrobu prochu, amunicji artyleryjskiej, bomb i granatów różnych typów oraz opis budowy i konstrukcji rakiet, służących zarówno dla celów rozrywkowych, jak i bojowych. Rakiety konstrukcji Siemienowicza odbywały lot na zasadzie odrzutu. Autor przedstawił ich kilkanaście typów, począwszy od najprostszych, a skończywszy na kilkuczołowych czy wirujących w locie wokół własnej osi.

Drugą część pracy poświęcił Siemienowicz budowie i konstrukcji dział artyleryjskich.***

* Spośród wszystkich polskich prac wojskowych XVI w. jedynie *Księgi hetmańskie* miały sporą liczbę rysunków i szkiców sporządzonych własnoręcznie przez autora.

** Data urodzenia i śmierci Kazimierza Siemienowicza nie jest dotąd dokładnie ustalona (Mała Encyklopedia Powszechna. Wydawnictwo PWN, Warszawa 1959 r.; s. 874).

*** Tylko pierwsza część pracy została opublikowana w Amsterdamie w 1650 r.; druga natomiast zaginęła w rękopisie (J. Sikorski: Materiały do studiowania historii wojska i sztuki wojennej. Cz. I, z. 3; s. 148).

Siemienowicz w dużym stopniu przyczynił się do rozwoju polskiej wojskowej myśli technicznej. Pozyskał dla niej światową sławę i rozgłos. Autor był najwybitniejszym specjalistą raketowym i teoretykiem wojskowym XVII w. Jego praca przez długie lata była doskonałym podręcznikiem dla inżynierów wojskowych Europy.

Drugi artylerzysta Andrzej dell'Aqua (1584—1632 r.), weneccjanin z pochodzenia, przybył do Polski na początku XVII w. W 1622 r. napisał pracę pt. *O zgromadzeniu i szkole puszkarczów króla J. M.*, pomyślaną jako statut bractwa artyleryjskiego wraz z planem i tematyką szkolenia kadr artylerzystów polskich. W roku 1630 napisał drugą pracę pt. *Praxis ręczna o działach***. Był to rodzaj obszernego podręcznika, który zawierał całokształt ówczesnej wiedzy artylerzysty. Autor podał w nim zasady geometrii, dane o ręcznej broni palnej, opisy dział i moździerzy wszystkich typów oraz sposoby ich budowania i dane o raketach.

Tak więc prace dell'Aquy miały wybitnie znaczenie praktyczne i wynikały z konkretnego zapotrzebowania. Zawierały także wiele teorii i przewidywań dotyczących rozwoju określonej technicznej dziedziny wojskowej.

Również o technice, ale z innej nieco dziedziny, pisał w 1631 r. w swojej pracy zatytułowanej *Budownictwo wojskowe nowe i rozszerzone (Architectura militaris nova aucta)* Adam Freytag (1608—1650 r.), torunianin, lekarz i profesor nauk matematyczno-fizycznych w Kiejdanach.**

Praca ta już w XVII w. doczekała się pięciu wydań i była tłumaczona na wiele języków europejskich. Część pierwsza była poświęcona budownictwu twierdz regularnych (pięciokątnych) połączonych z umocnieniami drewniano-ziemnymi, jako najbardziej odpowiadających ówczesnym wymaganiom. Druga część zawierała opis budowy twierdz nieregularnych, najróżniejszych typów, szczególnie nadających się do fortyfikowania miast. W trzeciej części Freytag przedstawił sposoby przygotowania do obrony twierdz różnych typów oraz sposoby prowadzenia walk oblężniczych i obronnych w czasie oblężenia. Wszystkie te systemy opracowane przez Freytaga uwzględniały już w swych założeniach niszczące oddziaływanie ręcznej broni palnej i artylerii, dlatego obejmowały mury, wały, bastiony i fosy rozbudowane nieraz nawet w kilka pasów.

Dzieło A. Freytaga było dużym osiągnięciem polskiej myśli technicznej z zakresu fortyfikacji wojskowej, zawierało bowiem naukowe uzasadnienie tego nowego systemu fortyfikacyjnego.

* Praca ta do dziś znajduje się w rękopisie. Obejmuje ona około 500 stron i około 200 rysunków. Całość jest podzielona na 4 księgi (tamże; s. 147).

** „Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864”. Wydawnictwo MON Warszawa 1965 r.; s. 386.

Ostatnim z rozpatrywanych w niniejszym artykule wojskowych pisarzy inżynierów polskich w XVII w. jest **Józef Naronowicz-Naroński** (zm. 1678 r.),* uczeń Freytaga, wybitny inżynier, matematyk i kartograf. Jako arianin musiał opuścić Polskę i większą część życia przebywał w Prusach. Jego praca pt. *Budownictwo wojenne (Architectura militaris)* była oparta w znacznym stopniu na pracy Freytaga.**

Tom pierwszy i drugi stanowiły usystematyzowany zbiór zasad budownictwa ogólnego. Dopiero tom trzeci dotyczył budownictwa wojskowego. Nowością w stosunku do pracy Freytaga był rys historyczny fortyfikacji, budowa fortyfikacji nadbrzeżnych oraz inaczej potraktowane zagadnienie obrony i oblężenia twierdzy.

Praca Naronowicza przyczyniła się w znacznym stopniu do rozwoju polskiej myśli technicznej z zakresu fortyfikacji wojskowej i kartografii, mimo iż nie była szeroko rozpowszechniona.

Wszystkie przedstawione prace z tego okresu świadczą o tym, iż w dziedzinie myśli wojskowo-technicznej Polska w XVII w. zajmowała poczesne miejsce w Europie.

Ogólnowojskową myśl w XVII w. reprezentowali między innymi Lipowski i Fredro.

Błażej Lipowski był pisarzem wojskowym, uczestnikiem wojen polsko-szwedzkich. W roku 1660 wydał książkę pt. *Piechotne ćwiczenia albo wojenność piesza*. Poruszył w niej szereg problemów istotnych dla ówczesnej sztuki wojennej. Postulował między innymi: konieczność szkolenia kadr oficerskich dla piechoty w tzw. „szkołach piechoty”, zaprzestanie mianowania oficerów według urodzenia i majątności, zastosowanie nowych metod szkolenia muszkieterów, wprowadzenie musztry bojowej, zwiększenie intensywności salw ogniowych w szyku itp.***

Zagadnienia były tak usystematyzowane, że książką tą można było posługiwać się jak regulaminem. Był to więc swego rodzaju pierwszy regulamin piechoty napisany po polsku. Dlatego tak duże znaczenie ma ta książka dla rozwoju polskiego piśmiennictwa wojskowego.

Drugim pisarzem w tej dziedzinie był **Andrzej Maksymilian Fredro** (ok. 1620—1679 r.), kasztelan lwowski, potem wojewoda podolski, polityk, obrońca swobód szlacheckich, a jednocześnie dowódca i teoretyk wojskowy.

W swej najważniejszej pracy zatytułowanej *O porządku wojennym*

* Brak dokładnej daty urodzenia (Mała Encyklopedia Powszechna. Wydawnictwo PWN, Warszawa 1959 r.; t. I, s. 608).

** Praca była napisana po polsku, ze względu jednak na to, że autorem jej był wygnaniec, nie została w owym czasie opublikowana. Potem była już przestarzała. Doczekała się publikacji dopiero w 1957 r.

*** W tym okresie, aby dać strzał z muszkietu, trzeba było wykonać 30 czynności według 30 komend.

i *pospolitym ruszeniu małym* omówił on takie problemy, jak: organizacja pospolitego ruszenia, zasady wykorzystania kawalerii, jej formy organizacyjne i szyki bojowe*, formy i metody szkolenia piechoty, jej organizacja i szyki bojowe**, sposoby fortyfikacji itp.

Praca A. Fredry była bardzo pożyteczna, zawierała zasady organizacji i taktyki piechoty i jazdy, przystosowane do ówczesnego pola walki.

Jak widać z przytoczonych przykładów, prace teoretyczne polskich pisarzy wojskowych XVII w. wzbogaciły polską myśl wojskową zarówno w dziedzinie techniki, jak i w sprawach ogólnowojskowych. Były one wyrazem nowatorstwa, poszukiwań i postępu. Postawiły polską myśl wojskową w rzędzie czołowych osiągnięć Europy. Świadczą o tym liczne wydania prac polskich pisarzy i tłumaczenia ich na inne języki.

PIŚMIENNICTWO WOJSKOWE W POLSCE W XVIII W.***

Polskie piśmiennictwo wojskowe w XVIII w. w odróżnieniu od poprzednich dwóch stuleci rozwijało się bardzo słabo, podobnie jak cała sztuka wojenna. Dlatego też mała była liczba wybitnych prac wojskowych. Jedyne myśl techniczna dotycząca rozwoju artylerii i inżynierii miała pewne sukcesy.

Spśród grona polskich pisarzy wojskowych tego okresu na czoło wysuwa się Jan Bakałowicz (1740—1794 r.)****, pisarz wojskowy, inżynier i geometra, nadworny inżynier i kartograf. Napisał sześć prac, z tego pięć ukazało się drukiem. Do najważniejszych należały: *Czynności wojenne* (1771 r.) oraz *Zdanie o pożytku i potrzebie fortec w Królestwie Polskim i państwach jego* (1777 r.).

W pracach swych Bakałowicz zajmował się problemami budowy systemów (pasów) fortecznych nad granicami Polski oraz fortyfikacją stolicy. Ponadto w *Czynnościach wojennych* omawiał: zasady prowadzenia wojny, sposoby posługiwania się mapami na wojnie, metody obrony oraz oblegania twierdz itp. Rozwinął również szereg zasad strategii, wysuwając wiele interesujących postulatów.

Problemy poruszane w pracach Bakałowicza były niewątpliwie istot-

* Zalecał on utworzenie pułków kawalerii w składzie ośmiu chorągwi (cztery husarskie i cztery jazdy średniej), które miały grupować się w trzy rzuty i wchodzić do walki kolejno rzutami.

** Proponował utworzenie pułków (regimentów) piechoty w składzie czterech kompanii, każda licząca 120 żołnierzy (80 muszkieterów i 40 pikinierów). Pułki te do walki miały tworzyć czworoboki osłaniane ze skrzydeł niewielkimi oddziałkami jazdy i artylerii.

*** Okres ten nie obejmuje lat od powstania kościuszkowskiego, tj. 1794—1800.

**** Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. Wydawnictwo MON, Warszawa, 1965 r.; s. 264.

ne dla ówczesnej wojskowości polskiej, dlatego powszechnie uznawano przydatność jego prac.

Drugim wybitnym pisarzem wojskowym tego okresu, zasługującym na szersze omówienie, był Józef Jakubowski, oficer, profesor Głównej Szkoły Artylerii. Wydał on trzypięciotomową pracę pt. *Nauka artylerii...* (1781—1783 r.), będącą jedną z wartościowszych, a zarazem obszerniejszych pozycji XVIII w. poświęconych artylerii.

W pracy tej omawiał budowę dział, kul i granatów wszelkiego rodzaju oraz taktykę artylerii, mogącą mieć zastosowanie w różnych rodzajach walki. Szczególnie dużo uwagi poświęcił autor walkom obronnym i oblężniczym w fortyfikacjach stałych. Trzeci tom poświęcony w całości taktyce jest najwartościowszą częścią pracy Jakubowskiego.

Omawiany okres był dość bogaty w edycje z dziedziny regulaminów, instrukcji i prac czysto fachowych, wydawanych w języku polskim i to na dość dużą skalę.

Oprócz tego w XVIII w. pojawiło się również bardzo wiele prac z dziedziny wojskowej o charakterze publicystycznym. Były to wszelkiego rodzaju rozprawy, broszury i eseje zawierające niejednokrotnie bardzo ciekawe koncepcje czy postulaty. Na szczególną uwagę zasługiwały poglądy Stanisława Staszica, Hugona Kołłątaja, hetmana Michała Ogińskiego i innych.

Ponadto ukazało się w tym okresie, wobec braku ojczystej literatury fachowej, wiele tłumaczeń dzieł obcych. Próbowano w ten sposób popularyzować osiągnięcia wybitnych teoretyków wojskowych francuskich i pruskich, między innymi F. Kinssky'ego, Turpina, W. Hogreve'a i Tielkiego.*

Duże zainteresowanie w XVIII w. sprawami wojska świadczy o tym, iż wojsko, obronność kraju i sztuka wojenna odgrywały niemałą rolę w życiu narodu stojącego u progu utraty niepodległości. Mimo tego nie można z całą stanowczością stwierdzić, iż wiek XVIII był mocnym ogniwem w rozwoju polskiej myśli wojskowej. Nie był też właściwą kontynuacją poprzednich bogatych pod tym względem stuleci.

POLSKA MYŚL WOJSKOWA W OKRESIE POWSTAŃ NARODOWYCH

Omawiając ten okres lepiej będzie ze względów metodycznych podzielić go na trzy podokresy. Pierwszy z nich obejmuje lata 1794—1800, drugi lata 1801—1830, a trzeci od roku 1831 do końca XIX wieku. Ze względu na specyfikę okresu wszystkie prace napisane w tym czasie do-

* Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. Wydawnictwo MON, Warszawa, 1965 r.; s. 266.

tyczą, ogólnie rzecz biorąc, organizowania armii powstańczych i zasad prowadzenia wojny powstańczej, czyli inaczej wojny partyzanckiej.

W pierwszym podokresie (1794—1800 r.) na czołowe miejsce wysuwa się książka Piotra Aignera (1747—1841 r.) pt. *Krótką nauka o pikach i kosach*. Praca ta, w odróżnieniu od prac napisanych w poprzednich wiekach, opierała się na nietypowych doświadczeniach, bo na powstaniu kościuszkowskim. W pracy swej autor starał się wykazać zalety powstańczej taktyki kosynierskiej, przedstawić walory tak bardzo popularnych w tym czasie kos i pik, uzasadniając jednocześnie celowość prowadzenia takiej walki w warunkach Polski.

Drugie miejsce zajmuje *Taktyka*, książka Józefa Łęskiego, wykładowcy Korpusu Kadetów. Była to praca wyraźnie poświęcona sprawom taktyki charakterystycznej dla wojny powstańczej, prowadzonej specyficznymi sposobami, wojny partyzanckiej w całym tego słowa znaczeniu.

Trzecia, a zarazem najwybitniejsza pozycja tego okresu, to praca zatytułowana *Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość** (1800 r.) Józefa Pawkłowskiego (1770—1829 r.), polskiego jakobina, jednego z organizatorów powstania 1794 r.**, adiutanta T. Kościuszki.

Autor propaguje w niej idee wojny ogólnonarodowej prowadzonej przez milionową armię ludową, armię chłopów wyzwolonych z feudalnego ucisku. W takich warunkach miały wystarczyć, według autora, piki, kosy oraz inne narzędzia pracy odpowiednio przygotowane do walki. W pracach zostały poruszone również inne problemy związane z wojną powstańczą, a mianowicie dotyczące uzbrojenia, umundurowania oraz dowodzenia tego typu armią.

W drugim podokresie (1801—1830 r.), poprzedzającym bezpośrednio wybuch powstania listopadowego, sytuacja polityczna Polski nie sprzyjała powstawaniu tego typu prac, gdyż zaistniały przesłanki wywalczenia wolności u boku Napoleona. Świadczyło o tym w pewnym stopniu powołanie do życia Księstwa Warszawskiego, a później Królestwa Polskiego i jego sił zbrojnych. Dlatego można przytoczyć jedynie kilka prac wojskowo-teoretycznych z zakresu wojny regularnej, takich jak: *Rozporządzenie wojenne batalionu* (1819 r.) gen. Wronieckiego, *Nauka praktyczna kanoniera* (1830 r.) kpt. Paszkowskiego czy wreszcie *Fortyfikacja polowa* (1825 r.) płk. Meciszewskiego***

Większa część literatury wojskowej tego okresu — to tłumaczenia prac obcych pisarzy, a przede wszystkim pruskich i francuskich.

* Do niedawna praca ta była przypisywana innym autorom, m.in. T. Kościuszce i gen. Kniaziewiczowi.

** Mała Encyklopedia Powszechna. Wydawnictwo PWN, Warszawa, 1959 r.; s. 690.

*** Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. Op. cit.; s. 429—430.

Do bardziej wartościowych, a zarazem postępowych prac polskich należą *Uwagi o rakietach zapalających* (1819 r.) kpt. Bema (książka mająca nawet jakieś znaczenie praktyczne dla Polski*) oraz szereg artykułów (najczęściej nie opublikowanych) ppłk. Prądzyńskiego. Zagadnienia poruszane w tych artykułach dotyczyły przede wszystkim strategii, taktyki ostatnich wojen, potrzeb stosowania fortyfikacji, zasady ekonomii sił, wyboru głównego kierunku działań, wykorzystania czynnika zaskoczenia oraz bicia przeciwnika częściami. Szkoda, że w danym okresie znane one były jedynie z rękopisów, zawierały bowiem bardzo dużo cennych rozważań.

Trzeci podokres (po roku 1830), obejmujący lata między powstaniem listopadowym a końcem XIX wieku, najbardziej obfitował w literaturę wojskową. W tym podokresie wielu było pisarzy-teoretyków, niestety większość z nich pisała poza granicami kraju, jednak z myślą przysłużenia się ojczyźnie.

Ze względu na ograniczone ramy artykułu omówię tylko najważniejsze prace tego okresu.

Pierwszym pisarzem wojskowym, który na emigracji po upadku powstania listopadowego poruszył sprawę wojny partyzanckiej, był gen. Wojciech Chrzanowski (1793—1861 r.), szef sztabu gen. Skrzyneckiego, na emigracji związany z obozem Czartoryskiego. Był reorganizatorem armii tureckiej (jako generał angielski), a w końcu naczelnym wodzem armii sardyńskiej (około 1850 r.).

W niewielkiej swej pracy zatytułowanej *O wojnie partyzanckiej* (1835 r.) omówił Chrzanowski charakter i istotę wojny partyzanckiej, której przeznaczał rolę pomocniczą w stosunku do działań regularnych, a następnie organizację armii odpowiadającą podziałowi terytorialnemu kraju oraz umundurowanie i uzbrojenie partyzantów.

Szerokó rozpatrzył autor sposoby działań partyzantów. Podał je w formie rad i zaleceń, podkreślając znaczenie długotrwałego i stopniowego nasilania walk partyzanckich. Za najbardziej przydatne formy uważał wszelkiego rodzaju wypadki, nękanie dużych sił wroga, działania z zasadzki oraz walkę z administracją i transportem zaborców. Ponadto omówił szereg innych zagadnień, takich jak: ugrupowanie kompanii partyzanckiej, obowiązki dowódcy i partyzanta, dyscyplina, pomoc lekarska, sygnalizacja itp.

Zasadniczą zasługą książki było to, że zainicjowała rozważania teoretyczne z zakresu „małej wojny”, tj. wojny partyzanckiej.

Drugim pisarzem wojskowym tego okresu był Karol Bogumił Stoiz-

* Dzieło to napisane po francusku stało się podstawą do utworzenia pierwszej w Polsce kompanii rakielników, którzy wystąpili w końcowej fazie bitwy grochowskiej w powstaniu listopadowym. Tamże; s. 430.

man (1793—1854 r.), kapitan artylerii I klasy, karbonariusz, członek komitetu „Młodej Polski”*. Jego praca zatytułowana *Partyzantka, czyli wojna dla ludów powstających najwłaściwsza* (1844 r.), składająca się z trzech części, zawierała bardzo dużo cennych myśli, rad i postulatów.

Do najważniejszych rozpatrywanych w niej problemów należy zaliczyć: istotę, cele i etapy powstania, organizację armii powstańczej, jej uzbrojenie i umundurowanie, szkolenie oddziałów oraz formy działań partyzanckich.

Stolzman był zwolennikiem powszechnego ludowego powstania, które w początkowej fazie miałoby charakter wojny partyzanckiej, a w drugiej fazie przeradzałoby się w regularną wojnę prowadzoną według ogólnych zasad. Główną rolę w drugiej fazie powstania miały odgrywać wojska zorganizowane na wzór armii regularnej, prowadzące działania dużymi zgrupowaniami na wielką skalę, w małym stopniu stosujące metody wojny szarpanej.

Jak więc widać, Stolzman miał wyraźne tendencje do przekształcania oddziałów partyzanckich w armię regularną i do zastępowania partyzanckich działań działaniami regularnymi.

Na dużą uwagę zasługuje również praca gen. Józefa Zachariasza Bema (1794—1850 r.) pt. *O powstaniu narodowym w Polsce* (1848 r.)**. Bem był dowódcą artylerii w 1831 r., zastępcą dowódcy Gwardii Narodowej w Wiedniu w 1848 r., a później dowódcą armii węgierskiej w Siedmiogrodzie. Był on działaczem emigracyjnym zbliżonym do obozu Czartoryskiego.

Pracę swą podzielił na trzy części: w pierwszej przedstawił ogólnie szereg zagadnień dotyczących powstania narodowego, druga część była szczegółowym rozwinięciem pierwszej, a w trzeciej części ocenił powstanie listopadowe i omówił jego błędy.

Problemy rozpatrzone w tej pracy dotyczyły: społecznej strony powstania (uwłaszczenie chłopów, reforma rolna i kierownictwo powstaniem), organizacji wojsk powstańczych — zarówno regularnych, jak i nieregularnych, organizowanych w kraju i na obczyźnie — uzbrojenia, umundurowania i wyposażenia wojsk powstańczych, sposobów prowadzenia walki powstańczej itp.

Jeżeli idzie o taktykę, to Bem stał na stanowisku, że w początkowej fazie powstania dominującą formą walki będzie partyzantka. Stopniowo będzie ona zastępowana działaniami regularnymi, które w końcu przejmą główną rolę, podporządkowując sobie całkowicie partyzantkę.

* Materiały do historii sztuki wojennej. Wydawnictwo MON, Warszawa, 1953 r.; cz. III, s. 32.

** J. Z. Bem: *O powstaniu narodowym w Polsce*. Wydawnictwo MON, Warszawa, 1956 r.

Oceniając pracę Bema należy stwierdzić, iż w kwestiach społecznych autor był bardzo umiarkowany. Natomiast w sprawach wojska i jego taktyki wysuwał wiele cennych sugestii przemyślanych i podbudowanych kalkulacjami. Książka ta, mimo swej kompromisowości, stanowiła poważny krok naprzód w teorii wojny partyzanckiej.

Kolejnym autorem prac z tego zakresu był Ludwik Mierosławski (1814—1878 r.), generał, pisarz wojskowy, działacz emigracyjny, dowódca oddziałów powstańczych w Poznańskim w 1848 r. i dyktator powstania styczniowego. Praca, która miała stać się swego rodzaju vademecum przygotowującego się powstania, to *Instrukcja powstańcza* (1862 r.)*. Mimo swej specyfiki, zawierała ona dość pełny i jasno zarysowany pogląd autora na zagadnienie wojny powstańczej.

Trzeba jednak stwierdzić, iż sprawy społeczno-polityczne zajmowały w tej instrukcji bardzo mało miejsca, odgrywały drugorzędną rolę. Odnosi się to także do organizacji sił zbrojnych powstania, opartej na zaciągu ochotniczym i rekruckim, oraz do sprawy kadr dowódczych; zagadnienia te są zawarte tylko we wstępie do tejże instrukcji.

Praca dzieliła się na siedem rozdziałów. Rozdział I był poświęcony zwiadom i agitacji prowadzonym przez przywódców powstania, II — organizacji powstania w większych miastach, III — organizacji powstania we wsiach, IV — wyzwaniu miast powiatowych przez powstania wiejskie, V — zakładaniu obozów wojewódzkich skupiających doborowe oddziały z miast powiatowych, VI — bitwie obronno-zaczejnej prowadzonej na wielką skalę, VII — atakowi na załogę wroga w mieście wojewódzkim. Ponadto praca zawierała bardzo cenny dodatek, w którym w formie tabeli zostały przedstawione dane dotyczące siły, stanu, uzbrojenia i rozmieszczenia jednostek wojsk carskich w Polsce.**

Z układu tych rozdziałów widać, że powstanie miało wyjść z form małych, tj. powstań wiejskich, i dojść do obozów wojewódzkich. Trzy ostatnie rozdziały były poświęcone walce na wielką skalę, formami swymi daleko wybiegającą poza to, co zwykle się nazywać wojną powstańczą.

Ogólnie można powiedzieć, że praca była napisana z dużą znajomością rzeczy, jak gdyby na zamówienie, i mogła być bardzo przydatna w okresie powstania 1863 r.

Henryk Kamiński (1812—1865 r.) to kolejny pisarz wojskowy zasługujący na większą uwagę. Syn gen. Kamińskiego poległego w powstaniu listopadowym, adiutant gen. Skrzyneckiego był postępowym ekonomistą i demokratycznym działaczem emigracyjnym.

* L. Mierosławski: *Instrukcja powstańcza*. Wydawnictwo WAP, Warszawa, 1958 r.

** Był to rodzaj stosowanego obecnie arkusza identyfikacji nieprzyjaciela.

W pracy swej pt. *Wojna ludowa* (1866 r.)* rozwinął teorię wojny partyzanckiej pojętej bardzo szeroko jako wojna całego ludu pragnącego swego wyzwolenia społecznego i narodowego.

Poruszył w niej sprawę wcześniejszego przygotowania całego narodu do walki, przewidując w tym również konieczność dokonania rewolucji agrarnej. Omówił organizację siły zbrojnej powstania o bardzo luźnej formie struktury organizacyjnej. Zajął się także taktyką partyzancką, którą autor różnicował zależnie od etapu powstania. Sugerował przy tym, by w pierwszym etapie prowadzić wojnę podjazdową drobnymi oddziałami, w drugim wykonywać ataki i wypadki „oddziałów podjazdowych” na kolumny wroga, przy współpracy drobnych grup partyzanckich, w trzecim etapie doprowadzać do bitew w otwartym polu na większą skalę przy współpracy wojsk regularnych i oddziałów partyzanckich i wreszcie w czwartym etapie wojnę partyzancką zastąpić wojną regularną. Szerzej rozpatrzonym problemem były ponadto „prawdła kierownicze”. Autor omówił w nich sprawy dotyczące: kadr dowódczych, dyscypliny, obowiązków i praw powstańców, jeńców, służby zdrowia, poczty itp. Sprawom uzbrojenia, umundurowania i wyposażenia powstańców Kamiński poświęcił bardzo mało uwagi, twierdząc, iż ważniejsze są duch i chęć walki.

Obiektywnie trzeba stwierdzić, iż *Wojna ludowa* Kamińskiego zajmowała czołową pozycję w piśmiennictwie tego okresu. Była to praca najbardziej owionięta duchem rewolucji socjalnej, i wyzwolenia narodowego, a zarazem najbardziej konsekwentna w propagowaniu idei powstania, zdaniem autora, w formie najwyższej, tj. wojny ludowej.

Ostatnim omawianym tu pisarzem, który zajmował się wojną partyzancką, jest *Jarosław Dąbrowski* (1836—1871), generał, działacz rewolucyjny, przywódca lewicy (czerwonych) i jeden z organizatorów powstania styczniowego, naczelnny wódz Komuny Paryskiej.

W swej pracy *Taktyka, czyli sztuka wojskowa zastosowana do potrzeb powstania* autor nawiązując do poprzednich powstań w Polsce zwracał uwagę na fakt, iż w walce o niepodległość trzeba przede wszystkim liczyć na własne siły. Siły te tkwią w narodzie polskim. Trzeba je tylko umieć odszukać i odpowiednio zorganizować. Z zakresu taktyki Dąbrowski omówił takie zagadnienia, jak: przemarsze, ubezpieczenie, „oczyszczanie terenu” i zakładanie baz powstania, podejmowanie w końcowej fazie powstania bitew i kampanii na wielką skalę, już według założeń wojny regularnej itp. Ponadto rozpatrzył jeszcze sprawy dotyczące przygotowania kraju i narodu do powstania, doświadczeń powstania styczniowego, dowodzenia, kadry itp.

* Praca ta była rozwinięciem III części wcześniej napisanej pracy pt. „Prawdy żywotne”, wydanej w 1844 r.

Dąbrowski był zwolennikiem form partyzanckich, ale tylko w początkowej fazie powstania. W miarę rozwoju powstania zalecał przechodzenie do form regularnych, ponieważ — jego zdaniem — tylko one mogły przynieść ostateczne zwycięstwo. Praca ta, zawierająca tak realną i trzeźwą ocenę, była elementem postępu w zakresie teorii działań partyzanckich.

Oceniając okres powstań narodowych z punktu widzenia rozwoju partyzanckiej myśli wojskowej w Polsce, należy stwierdzić, że był to okres najbogatszy zarówno pod względem liczby, jak i jakości pisanych i publikowanych prac. Wszyscy autorzy szukali najcenniejszych i najskuteczniejszych doświadczeń w minionych powstaniach i wojnach. Z konieczności szli na kompromis, gdyż nie chcieli tracić siły tkwiącej w powstającym narodzie, a zwłaszcza w uwłaszczonego chłopstwie, ale nie mogli zrezygnować z armii i wojny regularnej. Tak bogatej literatury specjalistycznej w tym okresie nie miało chyba żadne inne państwo europejskie.

POLSKA MYŚL WOJSKOWA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

W Polsce w okresie międzywojennym pojawiło się szereg prac teoretycznych z zakresu wojska i sztuki wojennej. Wiele z nich zajmowało się pierwszą wojną światową lub okresem następującym bezpośrednio po niej. Do najwartościowszych prac należy *Przyszła wojna* (1934 r.) Władysława Sikorskiego (1881—1943 r.), polityka i generała, szefa sztabu generalnego w 1922 r., później ministra spraw wojskowych, premiera rządu emigracyjnego, a zarazem naczelnego wodza polskich sił zbrojnych.*

W pracy tej Sikorski rozpatrywał dwa możliwe rodzaje wojen: pierwszy — to wojny długotrwałe, prowadzone siłami całego narodu, drugi — to wojny zlokalizowane, gwałtowne i szybkie, prowadzone przez armie zawodowe, mogące się czasami przeradzać w wojny zaliczane do rodzaju pierwszego.

Snując wizję przyszłej wojny Sikorski sugerował, iż będzie ona miała charakter koalicyjny, z wielomilionowymi armiami i ogromnymi zapleczeniami. Wielki wzrost roli w takiej wojnie przypisywał autor technice wojennej, a zwłaszcza czołgom, artylerii i lotnictwu. Dlatego duże znaczenie przywiązywał do współdziałania poszczególnych rodzajów wojsk w walce.**

W dalszej części rozważał autor rolę, miejsce i zadania piechoty, czołgów, kawalerii, artylerii i lotnictwa. Pierwszeństwo nadal przyznawał

* Mała Encyklopedia Powszechna. Wydawnictwo PWN, Warszawa, 1959 r.; s. 875.

** Materiały do studiowania historii wojska i sztuki wojennej. Wydawnictwo MON, Warszawa, 1962 r.; cz. II, z. 6A, s. 17.

piechocie, na drugim miejscu stawiał czołgi, jako element wybitnie zaczepny, a artylerię uznawał za główny środek wsparcia. Kawaleria, zdaniem Sikorskiego, powinna się stopniowo motoryzować i mechanizować. Lotnictwo według niego ma do odegrania bardzo dużą rolę jako wszechstronny środek ataku, obrony i wsparcia wojsk. Duże znaczenie przywiązywał do zaskoczenia w walce i omawiał sposoby jego osiągnięcia.

Praca była napisana rzeczowo, ze znajomością przedmiotu. Zawarte w niej przewidywania dotyczące charakteru przyszłej wojny oraz wysuwane sugestie odnoszące się do roli poszczególnych rodzajów wojsk były bardzo słuszne. Szkoda, że nie znalazły szerszego odbicia w oficjalnej doktrynie wojennej.

Drugą interesującą pozycją tego okresu była praca zatytułowana *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny* (1938 r.)* ppłk. dypl. Stefana Mossora (1896—1957 r.), długoletniego dowódcy związków taktycznych kawalerii, zastępcy szefa sztabu generalnego, a później dowódcy krakowskiego okręgu wojskowego.

W książce rozpatrzył autor takie problemy, jak: charakter przyszłej wojny, rola rodzajów sił zbrojnych i rodzajów wojsk, podstawowe zasady sztuki wojennej z punktu widzenia zarówno operacji, jak i taktyki, manewr operacyjny oraz inne problemy sztuki operacyjnej.

Jeżeli idzie o charakter przyszłej wojny, Mossor sugerował, że będzie to wojna powszechna, prowadzona wszystkimi środkami przez strony walczące na dużych przestrzeniach. Wojnę dzielił na dwa okresy: pierwszy — początkowy, manewrowy, prowadzony doborowymi siłami, oraz drugi — pozycyjny, trwający dłużej, obfitujący w operacje przelamujące.**

Ponadto omówił Mossor rolę i istotę manewru operacyjnego oraz jego formy, a także rolę i zadania poszczególnych rodzajów wojsk (piechoty, kawalerii, lotnictwa i czołgów).

Ogólnie poglądy Mossora niewiele różniły się od poglądów Sikorskiego. Nie odbiegały też od oficjalnych poglądów polskiego kierownictwa wojskowego. Świadczyło to na pewno o aktualności i słuszności rozważań i wysuwanych postulatów.

Rodzający się dopiero nowy rodzaj wojsk — lotnictwo — miało również swoich teoretyków. Na uwagę zasługują poglądy mjr. dypl. pil. Stanisława Jasińskiego (1891—1932 r.), pioniera polskiej myśli lotniczej, szefa lotnictwa polowego przy naczelnym dowódcy w 1920 r., a potem inspektora szkolenia.

W pracy swej zatytułowanej *Najpilniejsze postulaty polskiego lot-*

* S. Mossor: *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*. Wydanie II, Warszawa, 1945 r.

** Ten drugi okres miał nastąpić wówczas, gdy okres pierwszy nie przyniósł rozstrzygnięcia wojny.

nictwa wojskowego (1921 r.) autor domagał się przede wszystkim usamodzielnienia lotnictwa, stworzenia samodzielnego rodzaju lotniczych sił zbrojnych, a następnie opracowania dla niego odpowiednich zasad użycia. Spełnienie tych postulatów miało zapewnić możliwość użycia lotnictwa do samodzielnych akcji. Przy tym autor wcale nie negował potrzeby ścisłego współdziałania z innymi rodzajami wojsk. Wysuwał też Jasiński propozycje wykorzystania lotnictwa w przyszłej wojnie, wskazując na konieczność uzyskania przewagi w powietrzu w skali operacyjnej, zaskoczenia i ciągłości działań lotnictwa. Autor zajmował się także obroną przeciwlotniczą wojsk, ukazując jej rolę i określając jej zadania w przyszłej wojnie.

Była to praca pionierska, ale ujmująca całokształt zagadnień dotyczących młodego rodzaju wojska, któremu autor bardzo słusznie przypisywał duże znaczenie we współczesnej wojnie.

Drugim pisarzem lotniczym, autorem kilkudziesięciu prac teoretycznych z zakresu lotnictwa i obrony przeciwlotniczej był płk dypl. Sergiusz Abzółtowski (1890—1939 r.), szef lotnictwa armii gen. Hallera, szef lotnictwa naczelnego wodza w 1920 r., potem wykładowca Wyższej Szkoły Wojennej. Na szczególną uwagę zasługuje jego praca dotycząca operacyjnego użycia lotnictwa w przyszłej wojnie, zatytułowana *Operacyjne użycie lotnictwa* (1932 r.)*.

W tej pracy autor omawiał znaczenie, jakie w przyszłej wojnie będzie miało panowanie w powietrzu. Zdaniem autora będzie ono uzależnione od ilości, jakości i taktyki lotnictwa oraz od współdziałania jego różnych rodzajów. Ponadto podkreślał rolę lotnictwa, jako jedyne go środka mogącego dać wsparcie wojskom we wszystkich rodzajach walki. Rozpatrywał również możliwości prowadzenia przez lotnictwo samodzielnych operacji na różne obiekty. W związku z tym postulował konieczność posiadania silnego lotnictwa, w tym 50% lotnictwa bombowego. Z innych spraw omówił: wykorzystanie samodzielnych operacji lotniczych przez wojska lądowe, osiąganie zaskoczenia, zasadę ekonomii sił, wybór głównego kierunku uderzenia itd.

Praca napisana na wysokim poziomie rozpatrywała wszechstronnie zagadnienia operacyjnego użycia lotnictwa i jego rolę w przyszłej wojnie. Autor wysunął w niej szereg słusznych postulatów, które mogły mieć praktyczne zastosowanie.

Ogólnie można stwierdzić, iż teoretycy wojskowi tego okresu, zarówno ogólnowojskowi, jak i specjaliści-lotnicy, rozpatrywali szereg bardzo ciekawych, nowatorskich problemów. W wielu wypadkach sugerowali słuszne ich rozwiązania. Wyciągali rzeczowe i uzasadnione wnioski

* Płk dypl. S. Abzółtowski: *Operacyjne użycie lotnictwa*. Wydawnictwo MON, Warszawa, 1932 r.

ski. Niestety prace te, mimo ich niewątpliwych zalet, pozostały w zasadzie bez większego wpływu na polską rzeczywistość międzywojennego okresu.

*
*   *

W powojennym okresie w Polsce zarysowują się w zasadzie trzy podstawowe kierunki rozwojowe teoretycznej myśli wojskowej. Dotyczą one: 1) wojny kontynentalnej, ogólnowojskowej, 2) obrony terytorium kraju, 3) wojny partyzanckiej i działań dywersyjnych oraz ich przeciwdziałania.

*
*   *

Oceniając wielowiekowy dorobek polskiego piśmiennictwa wojskowego trzeba stwierdzić, iż był on niemały. Polskę należy zaliczyć do krajów, które na przestrzeni wieków w dużym stopniu przyczyniły się do rozwoju ogólnowiatowej teoretycznej myśli wojskowej.

W swoim artykule nie uwzględniłem wszystkich pisarzy wojskowych ani nie omówiłem wszystkich prac. Starałem się jednak wymienić najwybitniejszych pisarzy wojskowych oraz omówić problemy, którym zajmowali się w swoich pracach, i ich niektóre ciekawsze postulaty. Poświęciłem najwięcej uwagi tym pracom i poglądom, które w zasadniczy sposób wpływały na kształtowanie się kierunków rozwojowych polskiej myśli wojskowej w poszczególnych formacjach ekonomiczno-społecznych

Niżej przedstawiam najwybitniejszych polskich pisarzy wojskowych i ich najważniejsze prace.

XV wiek:

Jan Ostroróg (1436—1501 r.): *Monumentum... pro Reipublicae ordinatione* (Memoriał w sprawie urządzenia Rzeczypospolitej napisany po roku 1467).

Konstanty z Ostrowicy: *Pamiętniki Janczara* (koniec XV w.).

XVI wiek:

Hetman wielki koronny Jan Tarnowski (1488—1561 r.): *Consilium rationis bellae* (Rada sprawy wojennej).

Marcin Bielski (ok. 1495—1575 r.): *Sprawa rycerska* (1569 r.).

Wojewoda sieradzki Stanisław Łaski (ok. 1500—1550 r.): *Spraw postępków rycerskich i przewagi opisane krótkie z naukami w tej zacnej zabawie potrzebnej zwane inaczej Księgami o gotowości wojennej* (ok. 1559 r.).

Andrzej Frycz Modrzewski (1503—1572 r.): *De Reipublica emendanda* (O poprawie Rzeczypospolitej — 1551 r.).

Kasztelan Hieronim Ossoliński (1576 r.): *O wyprawie na Turka to jest ruszer polspolite*.

Stanisław Sarnicki (1532—1597 r.): *Księgi hetmańskie* (1578 r.).
 Florian Zebrzydowski: *Pouczenie wojenne* (1559 r.) — *Memoriał*.
 Bartosz Paprocki: *Hetman* (1576 r.).
 Jan Boratyński: *O sprawie wojennej*.

XVII wiek:

Andrzej dell'Aqua (1584—1632 r.): *O zgrupowaniu i szkole puzszkarzów króla J. M.* (1623 r.).
 Kazimierz Siemienowicz (1 poł. XVII w.): *Artis magnae artilleriae pars prima* (Sztuki wielkiej artylerii część pierwsza — 1650 r.).
 Prof. Adam Freytag (1608—1650 r.): *Architektura militaris nova et aucta* (Budownictwo wojskowe nowe i rozszerzone — 1631 r.).
 Inż. Józef Naronowicz-Naroński (zm. 1678 r.): *Architectura militaris* (Budownictwo wojenne — druk. 1957 r.).
 Błażej Lipowski: *Piechotne ćwiczenia albo wojskowość piesza* (1660 r.).
 Wojewoda podolski Andrzej Maksymilian Fredro (ok. 1620—1679): *O porządku wojennym i pospolitym ruszeniu małym* (1670 r.).
 Oswald Krüger: *Parallela horoscopa*.
 Krzysztof Mieroszewski: *Architectura militaris* (rękopis).

XVIII wiek (do 1793 r.):

Jan Kampenhausen (1680—1744 r.): *Chwała i apologia kopij i pik* (1737 r.).
 Hetman wielki litewski ks. Michał Kazimierz Ogiński (1728—1800 r.): „*Myśli o rzeczy wojennej*” (1789 r.).
 Inż. Jan Bakałowicz (1740—1794 r.): *Czynności wojenne* (1771 r.).
 Kpt. artylerii prof. Józef Jakubowski: *Nauka artylerii* (1781—3 r.).
 Hugon Kollątaj (1750—1812 r.): *Listy anonimowe*.
 Stanisław Staszic (1755—1826 r.): *Przestrogi dla Polski*.
 Gen. Ludwik ks. Wirtemberski (1756—1817 r.): *O poprawie stanu kawalerii polskiej* (1791 r.).
 Tadeusz Lipski: *Regiment polowy* (1788 r.).

XIX wiek (od 1794 r.):

I podokres:

Piotr Aigner (1747—1841 r.): *Krótką nauka o pikach i kosach*.
 Wykl. Korp. Kadetów Józef Łęski: *Taktyka*.
 Józef Pawlikowski (1770—1829 r.): *Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość* (1800 r.).

II podokres:

gen. Wroniecki: *Rozporządzenie wojenne batalionu...* (1819 r.).
 Kpt. Paszkowski: *Nauka praktyczna kanoniera* (1830 r.).
 Płk Meciszewski (zm. 1830 r.): *Fortyfikacja polowa* (1825 r.).
 Płk Ignacy Prądzyński (1792—1850 r.): *Memoriały i artykuły* (1923—1925 r.).
 Jan Szemesler: *Krótki zbiór wiadomości praktycznych o artylerii* (1809 r.).

III podokres:

Prof. Joachim Lelewel: *Artykuły publicystyczne*.
 Gen. Wojciech Chrzanowski (1793—1861 r.): *O wojnie partyzanckiej* (1835 r.).

Kpt. artylerii I klasy Karol Bogumił Stolzman (1793—1854 r.): *Partyzantka, czyli wojna dla ludów powstających najwłaściwsza* (1844 r.).

Gen. Józef Zachariasz Bem (1794—1850 r.): *O powstaniu narodowym w Polsce* (1848 r.).

Tadeusz Krępowiecki (1798—1847 r.): *Narodowość* (1834 r.) — artykuły.

Ks. Aleksander Jełowicki (1805—1877 r.): *O powstaniu* (1835 r.).

Henryk Kamiński (1812—1865 r.): *Wojna ludowa* (1866 r.).

Gen. Ludwik Mierosławski (1814—1878 r.): *Instrukcja powstańcza* (1862 r.).

Gen. Józef Hauke-Bossak (1834—1871 r.): *Listy do gromady*.

Gen. Jarosław Dąbrowski (1836—1871 r.): *Taktyka, czyli sztuka wojskowa zastosowana do potrzeb powstania*.

Gen. Wincenty Nieszokoć: *O systemie wojny partyzanckiej wzniesionym wśród emigracji* (1835 r.).

Ludwik Bystrzonowski: *O sieci strategicznej w Polsce* (1840 r.).

XX wiek:

Gen. Władysław Sikorski (1881—1943 r.): *Przyszła wojna* (1934 r.).

Ppłk dypl. Stefan Mossor (1896—1957 r.): *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny* (1938 r.).

Płk dypl. Sergiusz Abzółtowski (1890—1939 r.): *Operacyjne użycie lotnictwa* (1932 r.).

Mjr dypl. Stanisław Jasiński (1891—1932 r.): *Najpilniejsze postulaty polskiego lotnictwa wojskowego* (1921 r.).

Mjr dypl. Marian Romeyko: *Taktyka lotnictwa* (1938 r.).

Ppłk pil. Adam Wojtyga: *Wojna powietrzna w Hiszpanii* (1938 r.).

Płk pil. Camillo Perini: *Potęga wojsk lotniczych* (1932 r.).

OPRACOWAŁ:

ppłk dypl. St. ZAWADZKI

Odbite w 170 egz.

Egz. nr 1-170 Bibl. Janna

Wyk. ppłk St. Zawadzki

Nr ks. 909/WW

